

Etnografija industrije Srednjobosanskog i Zeničko-dobojskog kantona (BiH) - od prvih rudnika i tvornica do napuštenih građevina

Zeman, Josip

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:285335>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-23**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“
Diplomski sveučilišni studij Kultura i turizam

JOSIP ZEMAN

**ETNOGRAFIJA INDUSTRIJE SREDNJOBOSANSKOG I ZENIČKO-DOBOJSKOG
KANTONA (BIH) – OD PRVIH RUDNIKA I TVORNICA DO NAPUŠTENIH
GRAĐEVINA**

Diplomski rad

Pula, lipanj 2022. godine.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“
Diplomski sveučilišni studij Kultura i turizam

JOSIP ZEMAN

**ETNOGRAFIJA INDUSTRIJE SREDNJOBOSANSKOG I ZENIČKO-DOBOJSKOG
KANTONA (BIH) – OD PRVIH RUDNIKA I TVORNICA DO NAPUŠTENIH
GRAĐEVINA**

Diplomski rad

JMBAG: 0303064299 redoviti student

Studijski smjer: Kultura i turizam

Predmet: Etnografija industrije

Znanstveno područje: Humanističke znanosti

Znanstveno polje: Etnologija i antropologija

Mentor: izv. prof. dr. sc. Andrea Matošević

Pula, lipanj 2022. godine.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Josip Zeman, kandidat za magistra Kulture i turizma ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

JOSIP ZEMAN

U Puli, lipanj, 2022. godine

IZJAVA o korištenju autorskog djela

Ja, Josip Zeman dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj Diplomski rad pod nazivom Etnografija industrije Srednjobosanskog i Zeničko-dobojskog kantona (BiH) – od prvih rudnika i tvornica do napuštenih građevina koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, lipanj 2022. godine

Potpis
JOSIP ZEMAN

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. SREDNJOBOSANSKI (SBK) I ZENIČKO-DOBOJSKI (ZDK) KANTON	3
2.1. Srednjobosanski kanton.....	3
2.2. Zeničko-dobojski kanton.....	6
3. POVIJEST INDUSTRIJE I RUDARSTVA U SBK I ZDK KANTONU	7
3.1. Doba prije Rimskog Carstva do osmanskih osvajanja	7
3.2. Rudarstvo u srednjem vijeku	9
3.3. Rudarstvo u doba Osmanskog Carstva.....	10
3.4. Razvoj velikih industrijskih poduzeća za vrijeme vladavine Austro-Ugarske Monarhije	12
3.4.1. Razvoj Zenice za vrijeme austrijske uprave.....	13
3.4.2. Razvoj Vareša za vrijeme austrijske uprave	15
3.5. Razdoblje između dva svjetska rata	16
3.6. Industrija i rudarstvo u sastavu SFRJ	17
3.7. Napuštene građevine – propast teške industrije	26
4. O RUDNICIMA I INDUSTRIJI	30
4.1. Rudnici i rudarstvo	30
4.2. Teška industrija	32
4.3. Laka industrija.....	34
4.4. Industrijske revolucije	36
5. ŽIVOT I RAD U RUDNICIMA I INDUSTRIJI SBK I ZDK	39
5.1. Rad i život u industrijskim gradovima	39
5.2. Odnos slobodnog vremena i rada	41
5.3. Odnos prihoda i potrepština	46
5.4. Utjecaj teške industrije na okoliš	48
5.5. Propast industrije, pogled na prošlost, nostalgija i pesimizam na primjeru grada Vareš.....	49
6. ISKORISTIVOST NAPUŠTENIH RUDNIKA I TVORNICA	51
6.1. Industrijska baština.....	51
6.2. Kreativna industrija kao lijek za napuštene rudnike i tvornice	53
6.3. Iskoristivost napuštenih rudnika i tvornica	54
6.4. Primjeri prakse u Svijetu	58

7. ZAKLJUČAK	62
POPIS LITERATURE	64
POPIS ILUSTRACIJA	70
SAŽETAK	71
SUMMARY	72

1. UVOD

Pojava industrije donijela je mnoge promjene u ljudsku svakodnevicu. Stvaranje velikih urbanih sredina, tranzicija sa sela u te sredine i nove dnevne rutine su samo neke od promjena uzrokovanih industrijalizacijom. Industrijalizacija se nije odvijala jednakom brzinom u cijelom svijetu što potkrepljuje činjenica da i danas postoje više i manje industrijski razvijeni gradovi, države pa i kontinenti. Razvoj industrije u određenim regijama je na jedinstven način utjecao na rutinu i život ljudi. Zbog toga se na industriju može gledati kao na kulturnu baštinu. Tako su industrijski krajolici postali oblik naslijeđa, koji imaju povijesnu, tehnološku, arhitektonsku vrijednost te društvenu i znanstvenu¹ koje su najbitnije za ovaj rad.

Ovaj rad prati razvoj industrije u Srednjobosanskom (SBK) i Zeničko-Dobojskom kantonu (ZDK) od prvih zanata iz doba rimske vladavine do propadanja velikih industrija. Cilj rada je prikazati poveznicu između životnih uvjeta i rada ljudi u industrijskim poduzećima SBK i ZDK, s naglaskom na uvjete nakon Drugog svjetskog rata. Motiv za izradu rada jesu autorovo odrastanje na tom području kao i povezanost s događanjima vezanim uz propast industrije koji su zahvatili BiH nakon raspada Savezne Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), a koje nazivamo deindustrijalizacijom.

Rad je podijeljen u pet poglavlja. U prvom su predstavljeni SBK i ZDK s osnovnim demografskim i geografskim podacima. U drugom poglavlju predstavljena je povijest industrije i zanata na prostoru SBK i ZDK od rimske vladavine do napuštenih tvornica, a podijeljena je na osnovu značajnih događaja koji su obilježili taj prostor. Tako je poglavlje podijeljeno na doba rimske vladavine, rudarstvo u srednjem vijeku, doba Osmanskog Carstva, početak industrijalizacije u vrijeme Austro-Ugarske, razdoblje između dva svjetska rata, zlatno doba industrije SBK i ZDK i propast. U trećem poglavlju predstavljen je razvoj industrije kroz povijest, teška i laka industrija. U četvrtom poglavlju je predstavljen život ljudi koji su živjeli u industrijski razvijenim gradovima Vareš, Zenica, Zavidovići i Novi Travnik te njihova memorija prema tom periodu. U petom poglavlju razrađen je pojam iskoristivosti napuštenih građevina i rudnika.

Za izradu rada korištene su knjige, znanstveni radovi objavljeni u zbornicima radova i časopisima, internetske enciklopedije, dokumentarni filmovi te za ovaj rad posebno važni etnografski intervjui provedeni s dvije skupine sugovornika. Razgovarali smo s pet informanta koji su radili i živjeli u industrijski razvijenim gradovima SBK i ZDK s pitanjima

¹ *Principi i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika*, 2018. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 36.

o njihovom životu, radu i dokolici u gradovima koji su u vrijeme SFRJ imali upogonjene tvornice te o njihovom pogledu na današnju situaciju. Oni pripadaju prvoj skupini informanata dok drugoj pripadaju četiri osobe koje nisu odrasle na području SBK i ZDK, ali su doživjeli deindustrijalizaciju u vlastitim gradovima, a pitanja su se odnosila na mogućnost obnove napuštenih tvornica i ostale industrijske infrastrukture. Druga skupina informanata deindustrijalizaciju je doživjela u gradovima Požega, Rijeka, Pula i Zagreb. Razlog odabira informanata iz navedenih gradova je taj što se razvoj i propast industrije može kontinuirano pratiti s industrijom BiH. Dokumentarni filmovi nalaze se na internetskim stranicama i odnose se na raspad industrije u pojedinim gradovima, često zvanim nekadašnjim „gigantima“.

Rad želi predstaviti, ali i ukazati na probleme koji su zatekli industrijske gradove poput Vareša, Zenice, Zavidovića i drugih u kojima je propala industrija. Od raspada SFRJ do danas mnogo radnika je izgubilo posao, pravo na mirovinu, a rezultat toga su mnogobrojni prosvjedi i iseljavanje mladih. Privatizirane su sve tvornice, a mnoge od njih su u stečaju. Trenutna situacija pokazuje kako se ništa neće napraviti po pitanju obnove ni u neke druge svrhe. Iako postoje inicijative obnove ili prenamjene određenih industrijskih postrojenja u SBK i ZDK, to su najčešće prijedlozi zapisani u znanstvenim radovima, nikad provedeni u praksi. Neke od inicijativa „revitalizacije“ su nastale na osnovu toga da je industrija jedan od oblika kulturne baštine. Tako gradovi kroz strateške planove prikazuju, odnosno najavljuju obnovu ili prenamjenu razrušenih industrijskih postrojenja. Jedan od primjera je Prostorni plan općine Vareš koji predviđa „uklanjanje većine objekata rudnika i željezare“ što bi rezultiralo stvaranje radne zone koja bi potaknula razvoj Vareša.² Inicijative prenamjene ili obnove nekad industrijskih mjesta često stvore nova kulturna mjesta, a ujedno i radna mjesta.

² Pličanić, Maja. 2014. „Percepcija industrijskog naslijeđa iz perioda austrougarske uprave kao neodvojivog dijela kulturne baštine Bosne i Hercegovine“. U *Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. Radovi sa simpozija od 22. novembra 2014. u Sarajevu*. Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini. 2016. Sarajevo: 63.

2. SREDNJOBOSANSKI (SBK) I ZENIČKO-DOBOJSKI (ZDK) KANTON

Još od doba rimske vladavine na prostoru današnjeg SBK i ZDK postojali su dobri uvjeti za život ljudi. Najveći doprinos tim uvjetima jesu bili rijeka Bosna i njene pritoke s naglaskom na Lašvu i Krivaju. Ono što je još pogodovalo životu ljudi na tim prostorima jesu i prirodna bogatstva, od kojih se ističu rude. Rudna bogatstva na tim prostorima su obilježila način života ljudi, naročito nakon razvoja industrije. Stoga su se na prostorima SBK i ZDK razvile urbane sredine koje su kroz povijest doživjele svoje uspone i padove.

2.1. Srednjobosanski kanton

Kanton se prema prirodnim i obilježjima dijeli na četiri dijela, a to su lašvanski, vrbaski, fojnički i jajački dio. Prema zadnjem popisu stanovništva iz 2013. SBK ima 273.149 stanovnika. Gotovo 50% stanovnika živi u lašvanskom dijelu koji je i gospodarski najrazvijeniji. Broj stanovnika u kantonu bio je znatno manji 2013. u odnosu na popis iz 1991. godine koji je iznosio 341.356 stanovnika.³ Jedan od razloga pada broja stanovnika je emigracija stanovništva u zapadne zemlje. Drugi razlog je rat koji je od 1991. do 1995. potjerao stanovništvo iz ovih prostora u zapadne zemlje te se veliki broj građana nije nikad vratio.

S preko 57.000 stanovnika najveći je glavni grad kantona Travnik, a ostali istaknuti gradovi i općine su Bugojno, Busovača, Dobretići, Donji Vakuf, Fojnica, Gornji Vakuf – Uskoplje, Jajce, Kiseljak, Kreševo, Novi Travnik i Vitez. Kanton je najgušće naseljen na tokovima rijeka Vrbas, Lašve i Bosne.⁴ Kroz povijest su plodne površine uz tokove rijeka bile povoljne za život jer je poljodjelstvo bilo ključno za opstanak ljudi, stoga ne čudi činjenica da je danas na prostoru doline rijeke Lašve gusta naseljenost. Vrbas nema dolinu poput Lašve jer prolazi kamenim kanjonima na prostoru SBK, stoga je naseljenost uz njen tok manja.

Prostor SBK ima velik povijesni značaj, a naglasak je na Travniku, kraljevskom gradu Jajcu i Fojnici. Najznačajniji spomenici su iz doba Bosanskog Kraljevstva i Osmanskog Carstva. Bosansko Kraljevstvo se za vrijeme osmanskih osvajanja povlačilo prema granicama današnje Republike Hrvatske, te je u tom povlačenju prilikom osvajanja kraljevskog grada Bobovca, tu titulu naslijedilo Jajce. Kako se našlo između dva osvajača, Bosansko Kraljevstvo, na čelu s kraljem Hrvojem je bilo posrednik Osmanskog Carstva i Napuljskog

³ *Izmjene i dopune Prostornog plana KSB/SBK 2005-2025 godina*, 2017. IPSA Institut, Sarajevo, str. 18.

⁴ Isto, str. 18.

Kraljevstva u borbi protiv Ugara. Povjesničar Ivan Botica o tome piše: „Već u svibnju 1398. Žigmund je uzvodno Vrbasom krenuo u osvajanje Bosne. Htio je onesposobiti neprijatelja Hrvoja, koji je već tada živio pod optužbom da šuruje s Osmanlijama. Naime pročulo se da se nudio za posrednika u savezu između Osmanskoga Carstva i Napuljskoga Kraljevstva protiv Ugarskoga Natkraljevstva. Hrvatinić je odolio Žigmundovoj navali i kod utoka Plive, gdje je zidao novu rezidenciju Jajce, nazvanu po vizurama gradskih zidina, teško porazio ugarsku vojsku.“⁵ Kasnija zbivanja na prostoru SBK su također imala utjecaja na Jajce, naročito u doba obje Jugoslavije.

Travnik i njegova okolica na značaju dobivaju nakon osmanskih osvajanja. Travnik je spomenut u nekoliko izvještaja iz povijesti. Trogirski knez Nikola Testa je u svom izvještaju Veneciji obavijestio kako su Osmanlije zauzele Travnik i nekoliko drugih gradova.⁶ U vrijeme kad je Osmansko Carstvo zauzelo Travnik, Jajce je bilo glavno Ugarsko uporište. Zbog neposredne blizine Travnika i Jajca i čestih ratova na tom prostoru, Travnik je do 1469. godine bio pust. Do 1485. godine poduzete su mjere da se odbjegli stanovništvo vrati. Nedugo nakon osvajanja Jajca 1527., Travnik je dobio titulu „kasaba“, odnosno razvijenog gradskog naselja. U 17. i 18. stoljeću grad je postao jedan od središta osmanskih gradova na području današnje BiH, izgrađena je vezirska rezidencija i mnogo infrastrukture za vojne i religijske svrhe.⁷ Travnik je danas poznat kao vezirski grad i zbog svojih spomenika i ostavštine daje uvid u povijest cjelokupnog prostora SBK i šire.

Srednja Bosna doživljava velike promjene nakon okupacije od strane Austro-Ugarske 1878. godine.⁸ Nakon više od četiri stoljeća pod upravom Osmanskog Carstva, narod u Bosni je poprimio određeni način života u svim segmentima života. Austro-Ugarska donosi značajne promjene u kulturi, politici i ekonomiji, što nakon četiri stoljeća nije bilo jednostavno prihvatiti. Vladavina Austro-Ugarske potaknula je razvoj u BiH, a tome svjedoče mnogi objekti izgrađeni u to vrijeme, naročito na području Travnika. Doba vladavine Austro-Ugarske je ujedno i početak razvoja moderne industrije SBK. Najveća prepreka je bila loša prometna komunikacija, stoga Monarhija ulaže u gradnju željezničke mreže, naročito na

⁵ Botica, Ivan. 2019. „Bosna i Hercegovina: Bosansko kraljevstvo“. U *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja. Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku*. Karbić, Marija. Matica hrvatska, Zagreb: 411.

⁶ Šunjić, Marko, 1989. „Trogirski izvještaj o turskom osvojenju Bosne (1463)“. *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XXXIX*, Sarajevo 1989: 142 – 147.

⁷ Husić, Aladin. 2015. „Teritorijalni i demografski razvitak Travnika u vrijeme osmanske uprave“. U *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*. Lavić, Osman: 17 – 26.

⁸ Veladžić, Edin. 2003. „Dževad Juzbašić, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo. Str. 531.“ U *Prilozi*, 32. Sarajevo: 364.

području središnjeg dijela Bosne.⁹ Austrougarska vladavina je trajala do 1918. godine, nakon čega BiH postaje dijelom Države Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) te nešto kasnije Kraljevine SHS. BiH je bila specifična u odnosu na druge dijelove Države, za razliku od Slovenije, u kojoj su pretežno bili Slovenci ili u Hrvatskoj Hrvati, odnosno Srbi u Srbiji, na prostoru BiH živjeli su i Srbi i Hrvati i Bošnjaci. Povjesničar Husnija Kamberović o tome piše: „Iskustva Bošnjaka, Hrvata i Srba u Jugoslaviji su različita. Bošnjaci i Hrvati su 1918. ušli u Jugoslaviju nakon višestoljetnog iskustva života u višenacionalnim carstvima, od kojih su Bošnjaci doživljavali Osmansko carstvo kao svoje carstvo, dok su Hrvati u najvećoj mjeri doživljavali da Habsburška Monarhija predstavlja najbolji okvir za hrvatske nacionalne interese u cjelini. Bosanski Srbi su uglavnom, gajili negativna sjećanja na oba ta carstva, pa je ulazak u Jugoslaviju za njih značio uspostavu državnog okvira kojega su oni smatrali najpogodnijim za srpske nacionalne interese u cjelini. Čini se da je to i polazna pozicija bošnjačkog, srpskog i hrvatskog razumijevanja samog čina stvaranja jugoslavenske države 1918. godine.“¹⁰ Na neki način narod BiH je bio rascijepanog mišljenja. Srbi su htjeli jedno, Hrvati drugo te Bošnjaci treće. Razlika se očituje nakon Drugog svjetskog rata kada je uspostavljena socijalistička Jugoslavija kada je bilo mnogo više istomišljenika. Između dva svjetska rata nije bilo znatnog pomaka u razvoju države s naglaskom na industriju, dok nakon Drugog svjetskog rata dolazi do intenzivne urbanizacije cijele BiH. Velik broj stanovništva prelazi iz sela u gradove, grade se pruge, ceste, stambeni objekti, tvornice i drugo. O modernizaciji tadašnjeg društva govori povjesničar Husnija Kamberović: „Dugo vremena bosanskohercegovački komunistički pokret bio je jedinstven u odanosti BiH i Jugoslaviji. Na tom jedinstvu je Bosna i Hercegovina u razdoblju socijalizma modernizirala društvo, ekonomski se razvila, infrastrukturno se integrirala, izgradila naučne i kulturne institucije i otvorila se prema svijetu.“¹¹ Kao primjer može se izdvojiti Novi Travnik koji je nastao 1949. Nastanak se veže uz gradnju tvornice oružja i vojne opreme MMK „Bratstvo“.¹² Prometno je povezan s ostatkom BiH, izgrađeni su stambeni, zabavni i kulturni objekti, a izgradnjom tvornice osiguran je posao. Nakon raspada Jugoslavije, SBK se kao i ostatak BiH ima probleme s propadanjem infrastrukture, ali svakako da je najveći problem masovno iseljavanje stanovništva.

⁹ Veladžić, Edin. 2003. „Dževad Juzbašić, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo. Str. 531.“ U *Prilozi*, 32. Sarajevo: 365 – 366.

¹⁰ Kamberović, Husnija. 2017. „Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji. U stalnom procepu“ U *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd: 58.

¹¹ Isto, 76.

¹² *Raspad industrije u BiH: 'Bratstvo' – dokumentarac na AJB*, <https://balkans.aljazeera.net/news/culture/2019/9/25/raspad-industrije-u-bih-bratstvo-dokumentarac-na-ajb>, (pristup 10. travnja 2022.)

2.2. Zeničko-dobojski kanton

Prostor ZDK kantona obilježen je s dvije vrste gradova. Prvi gradovi se odnose na one koji imaju dužu povijest i u njima se nalaze ruševine i ostatci iz doba Bosanskog Kraljevstva pa na dalje. Drugi gradovi se odnose na industrijski važne zone koje su dobile na značaju nakon uspona industrije. ZDK kantonu pripadaju gradovi i općine Breza, Doboju – Jug, Kakanj, Maglaj, Olovo, Tešanj, Usora, Vareš, Visoko, Zavidovići, Grad Zenica i Žepče. Prema Federalnom zavodu za statistiku u kantonu je 2017. godine živjelo 360.093 stanovnika od čega najviše u Zenici od 109.679 stanovnika.¹³ Ovaj prostor karakterizira velik broj mineralnih sirovina, a zbog toga su nastali i razvili se rudarski i industrijski gradovi. Čest slučaj je da rudna bogatstva na ovim prostorima nisu iskorištena ili su bila korištena do rata a zatim zapuštena. Specifičan primjer napuštenog iskopišta je umjetno jezero Nula (Smreka) na području Vareša. Tako je nastalo nekoliko umjetnih jezera eksploatacijom rude ili odlaganjem jalovine na području Vareša. Osim jezera Smreka koje je nastalo eksploatacijom rude, nastala su i jezera na jalovištima Veovača i Mala rijeka također nedaleko od Vareša.¹⁴

Na prostoru ZDK kantona najveći problemi su pad nataliteta, starenje stanovništva i iseljavanje stanovnika.¹⁵ Taj problem je karakterističan za gotovo cijeli prostor BiH, a jedan od razloga su upravo napušteni rudnici i tvornice, odnosno manjak radnih mjesta.

Još zastarjeli način života na prostoru ZDK u odnosu na gradove i regije zapadnog dijela Europe doveo je do toga da su očuvani neki kulturni etnografski resursi koji još nisu prepoznati kao turističke atrakcije, a imaju značajnu kulturnu vrijednost. To su razna kulturno-umjetnička društva, folklorni ansambli, ali i zanati, običaji i tradicije. Neki od poznatijih su Čabina kahvana u Maglaju, Kovački zanati u selu Očevija nedaleko od Vareša, Tradicionalni visočki zanati-tabачki zanat, obrada drveta, gline i opaničarstvo. Neki od njih nastajali su na osnovu industrije kao folk Kulturno umjetničko društvo (KUD) Željezara u Zenici.¹⁶ Etnografsko i arhitektonsko nasljeđe na prostoru ZDK stvoreno je kroz povijest obilježenu raznim događanjima, s naglaskom na industrijska koja će biti predstavljena kroz ostatak rada.

¹³ *Zeničko-Dobojski kanton u brojkama*. 2018. Federalni zavod za statistiku BiH, Sarajevo: 10 – 12.

¹⁴ *Investirajte u Vareš. Neiskorišteni potencijali u srcu jugoistočne Evrope*. Dostupno na: https://vares.info/Investicijski_profil.pdf (pristup 30. travnja 2021.)

¹⁵ *Strategija razvoja Zeničko-dobojskog kantona za period 2021. – 2027. godina. Nacrt*. 2020. Zeničko-dobojski kanton: 24.

¹⁶ Pombrić, Alma, Džejlana Jašić i Haris Jahić. 2018. „Kulturno-historijsko nasljeđe Zeničko-Dobojskog Kanrona“. *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae* 10: 90.

3. POVIJEST INDUSTRIJE I RUDARSTVA U SBK I ZDK KANTONU

Kroz povijest su se u Bosni i Hercegovini (BiH) vodile razne bitke, često je bila takozvana „granica između zapada i istoka“, počevši od Rimskog Carstva pa sve do danas. Prije austro-ugarske okupacije rudarstvo u BiH nije dolazilo do izražaja budući da je njen teritorij korišten uglavnom kao obrambena linija Osmanskog Carstva od zapadnih zemalja. Dolaskom Austro-Ugarske Monarhije, teritorij dobiva na važnosti i život stanovništva se u potpunosti mijenja. Od austrijske vladavine do danas BiH je doživjela razne uspone i padove, a to se može predočiti kroz rudarstvo i industriju izabranih kantona – Srednjobosanskog (SBK) i Zeničko-Dobojskog (ZDK).

3.1. Doba prije Rimskog Carstva do osmanskih osvajanja

Zlato je jedno od rudnih bogatstava koje je kroz povijest imalo veliku važnost kada je u pitanju pokazivanje raskoša i bogatstva. Osim pokazivanja služilo je i za razmjenu dobara, kao novčano sredstvo, nakit i drugo.

Bosna i Hercegovina je od davnina poznata po svojim rudnim bogatstvima, ali ako se u obzir uzme Rimsko Carstvo, ali i ranije doba, onda do izražaja dolaze nalazišta zlata. Ako se uzmu u obzir sigurni podaci, onda je proizvodnja zlata na prostoru današnje BiH počela u doba rimske vladavine, ali ako je vjerovati pretpostavkama onda je proizvodnja zlata počela u predrimsko odnosno ilirsko-panonsko doba.¹⁷ O eksploatacije rude iz doba Rimskog Carstva na prostoru današnjih SBK i ZDK koji se odnose na dio nekadašnje rimske provincije Dalmacije, najviše informacija ima na osnovu pretpostavki i na osnovu arheoloških nalaza. Na osnovu materijalnih podataka može se zaključiti kako su se na prostoru takozvane srednje Bosne vadili zlato, željezo, srebro, bakar, olovo i živa.¹⁸ Prve pisane informacije se mogu pratiti u spisima rimskih pisaca koji su opisali na kojim prostorima i na koji način se vadila ruda.

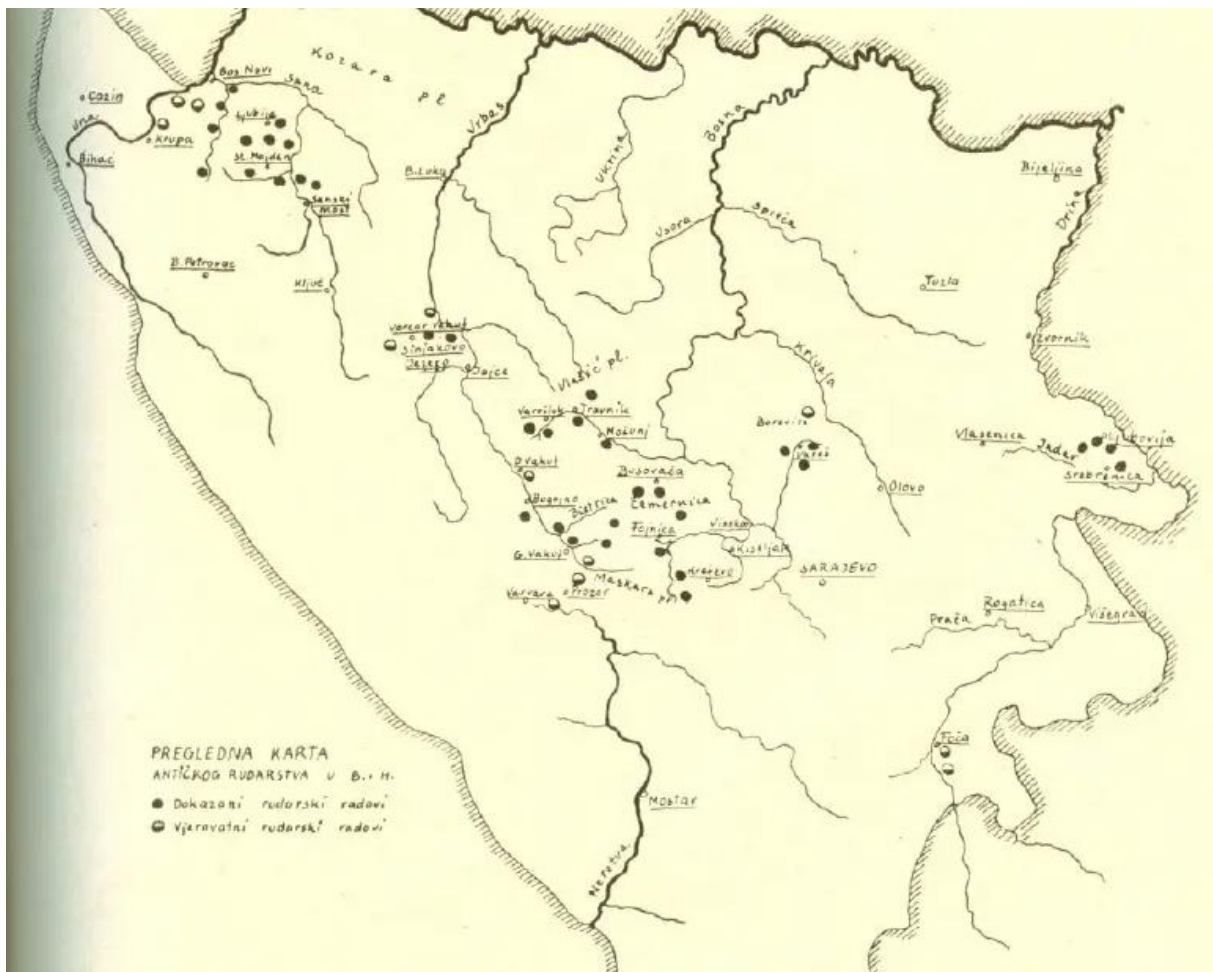
Prvi pisac koji je spominjao eksploataciju rudnih bogatstava na prostoru SBK i ZDK jest rimski pisac Flor za vrijeme cara Oktavijana Augusta (31. pr. Kr. do 14. nakon Kr.). U njegovim spisima se spominju prostori na kojima se vršila eksploatacija zlata, a odnosi se na prostor riječnih bazena rijeka Vrbasa, Lašve i Fojnice. Kasniji spisi rimskog pisca Plinija

¹⁷ Murko, Dragutin i Devetak, Zdravko. 1998. „Proizvodnja zlata prema rukopisu fra Ivana Krešića.“ U *Povijesni prilozi*. Zagreb: 113.

¹⁸ Pašalić, Esad. 1954. „O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini.“ U *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*. Benac, Alojz. Sarajevo: 49.

Starijeg govore o načinu eksploatacije, a govori da se zlato nalazilo na površini zemlje u velikim količinama. U njegovim spisima navedene su i lokacije koje se odnose na prostor današnjeg Uskoplja – Gornjeg Vakufa na rijeci Vrbas, Fojnice i Kreševa na prostoru današnjih rijeka Lašve i Fojnice.¹⁹ Osim zlata, geološkim iskapanjima je potvrđeno kako na prostoru oko Uskoplja – Gornjeg Vakufa, Bugojna i Donjeg Vakufa postoje i željezne rude.

Slika 1. Pregledna karta antičkog rudarstva srednje Bosne

Izvor: Pašalić, Esad. 1954. „O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini.“

Srednji dio Bosne koji pripada SBK i ZDK je danas poznat po količini rudnih sirovina, a to su prepoznali i Rimljani koji su vršili iskapanja na tim prostorima što je vidljivo i na slici 1. (slika 1.). Na slici 1. obilježeni su dokazani rudarski radovi krugovima ispunjenim crnom bojom, dok se krugovi pola crne i pola bijele boje odnose na vjerojatne rudarske radove. Prema slici 1. može se zaključiti kako su se rudarski radovi u doba Rimskog Carstva vršili na

¹⁹ Murko, Dragutin i Devetak, Zdravko. 1998. „Proizvodnja zlata prema rukopisu fra Ivana Krešića.“ U *Povijesni prilozi*. Zagreb: 114.

prostorima današnjih gradova Jajca, Uskoplja – Gornjeg Vakufa, Donjeg Vakufa, Bugojna, Travnika, Busovače, Fojnice i Kreševa iz SBK i na prostoru Vareša iz ZDK.

3.2. Rudarstvo u srednjem vijeku

Prostor Bosne s naglaskom na teritorij današnjeg SBK i ZDK u 14. stoljeću je bio pod upravom Ugarskog Potkraljevstva. Kada se ban Tvrtko I. Kotromanić proglasio kraljem 1377. godine nastaje Bosansko Kraljevstvo koje nije bilo jedno od sastavnica ugarske vlasti.²⁰ Iako je Bosansko Kraljevstvo nastalo u 14. stoljeću, povijest rudarstva se može pratiti od Kulina bana iz 12. i 13. stoljeća.

Povijest srednjovjekovne Bosne se može podijeliti na tri razdoblja, a to su razdoblje banova, razdoblje kraljeva i razdoblje uspostavljanja osmanske vlasti. Banovina Bosna je bila koncipirana tako da je njom upravljao ban, a određenim teritorijima je upravljala vlastela. Jedan od glavnih gospodarskih pokretača Bosne u doba banova je bila trgovina s Mletačkom i Dubrovačkom Republikom. Budući da je Bosna trgovala najviše sol i rudu, može se reći da je uz trgovinu i rudarstvo bilo jedan od glavnih pokretača razvoja.²¹

Ban je bio zadužen za rudarstvo i trgovinu, ali posebnim odobrenjem bana, to je mogla obavljati i vlastela. Ako se gleda prostor SBK i ZDK, istaknuti gradovi su Bobovac, koji je bio prijestolnica i Olovo, koje je bilo poznato po vrhunskim rudarima. Ti rudari su uglavnom bili Saksoni dovedeni od strane bosanskih plemića. Banovina Bosna doživljava znatan napredak zbog rudarstva i trgovine, ali na njen napredak najviše utječe izdavanje povelje Dubrovčanima 5. 9. 1189. godine kojim je osigurana sloboda trgovine dubrovačkim trgovcima i sloboda kretanja. To je znatno doprinijelo razvoju Bosne zbog njene učestale trgovine s Dubrovačkom Republikom. Kako je u to doba Kulin ban vladao prostorom Bosne, u narodu je i danas poznata poslovice „od Kulina bana i dobrih dana“.²²

Zbog brzog napretka i širenja teritorija u ratu s Ugarskom s jedne i Srbijom s druge strane, Bosna ubrzo postaje kraljevinom. Tvrtko I se 1377. okrunio za kralja Bosne i uzima naziv Stjepan. U prvim godinama kraljevstva, Bosna se proširila i na današnje krajeve Hrvatske, ali kroz godine su sve veći utjecaj imali lokalni plemići koji su vladali prostorima Bosne na

²⁰ Botica, Ivan. 2019. „Bosna i Hercegovina: Bosansko kraljevstvo“. U *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja. Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku*. Karbić, Marija. Matica hrvatska, Zagreb: 411 – 412.

²¹ Hadžić, Izet. 2016. „Povijesni kontinuitet razvoja državnosti Bosne i Hercegovine do Prvog svjetskog rata“. *Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije* 40/10: 5.

²² Isto, 6.

kojima su se nalazili. Takav oblik u kojemu je plemstvo imalo veći utjecaj od kralja je doveo do slabljenja Bosne i skore okupacije od strane Osmanskog Carstva.²³

Do dolaska Osmanskog Carstva, Bosna je uglavnom svoj razvoj zasnivala na trgovini i rudarstvu. Dolazak Osmanlija je na prostore Bosne donio je mnoge promjene, koje se također odnose na rudarstvo, odnosno način rudarenja. Ruda je korištena više u privatne svrhe, a manje u trgovini u odnosu na srednjovjekovnu Bosnu.

3.3. Rudarstvo u doba Osmanskog Carstva

Za vrijeme Osmanskog Carstva u Bosni eksploatacija ruda je služila manje za trgovinu, a više u privatne svrhe Carstva. Na prostoru Bosne, ruda je korištena najviše za razvoj gradova. Budući da je srednjovjekovna Bosna imala dobro razvijen rudarski zakon, to su Osmanlije i zadržale. U počecima osmanske vladavine vršila se najviše eksploatacija srebra, olova, bakra i zlata. Najtraženiji metal je bilo srebro i na prostoru današnjeg SBK se ističu Kreševo i Fojnica koja je bila poznata po kvaliteti srebra. Način dobivanja zlata nije se mijenjao ni u početnoj fazi osmanske vladavine, što znači da se zlato dobivalo ispiranjem pijeska iz rijeka na prostoru doline rijeke Lašve i pritoka rijeke Bosne od strane Fojnice i Kreševa. S prostora današnjeg ZDK ističe se Olovo i Vareš. U Olovu su bila veća nalazišta zlata i olova. Od 16. stoljeća pa na dalje rudarska industrija u Osmanskom Carstvu slabi u odnosu na zemlje zapadne Europe, što se u sljedećim stoljećima odražava i na cjelokupan sporiji razvoj Osmanskog Carstva u odnosu na ostatak vodećih svjetskih sila. Kako bi se spasilo rudarstvo, rudnici su često bili davani u najam. U 17. stoljeću rudarstvo gotovo da nije ni postojalo, a zbog naglog pada središnja Bosna stagnira jer se njen razvoj temeljio na rudarstvu.²⁴

U Osmanskom Carstvu su podatci i zakoni o gospodarstvu bili zapisani u zbirkama zakona, takozvanim Kanunima. Kanun je predstavljao državni zakon koji je nastajao odlukama i voljom sultana, a regionalno i voljom vladara. Kanun je bio podložan promjenama, a mogao se i ukinuti. Odnosio se na sve stanovnike Osmanskog Carstva, neovisno o njihovoj vjerskoj pripadnosti.²⁵ Izvori o rudarstvu na prostorima SBK i ZDK iz doba Osmanskog Carstva također se nalaze u Kanunima. Ako se gleda cjelokupan prostor BiH, istaknuto je nekoliko Kanuna za rudnike, a odnose se na rudnike Srebrenica, Sase, Crnča, Kreševo, Dževica,

²³ Hadžić, Izet. 2016. „Povijesni kontinuitet razvoja državnosti Bosne i Hercegovine do Prvog svjetskog rata“. *Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije* 40/10: 6 – 7.

²⁴ Rudarska djelatnost u Bosni: Fojničko srebro se isticalo po visokoj kvaliteti, <https://intelektualno.com/rudarska-djelatnost-u-bosni-fojničko-srebro-se-isticalo-po-visokoj-kvaliteti/> (pristup 25. svibnja 2021.)

²⁵ Vukšić, Zdravko. 2016. „Harač“. *Porezni vjesnik* 7-8: 144.

Dusina, Fojnica i Olovo.²⁶ Kreševo, Fojnica, Dževica i Dusina su rudnici koji se nalaze na prostoru SBK te Olovo na prostoru ZDK.

Najviše podataka o rudarstvu iz doba Osmanskog Carstva na ovim područjima dobivamo iz publiciranih Kanuna. Prvi i opći rudarski zakoni su nastali za vrijeme sultana Sulejmana. Prva četiri zakona u prijevodu se nazivaju "Rudarski kanun i uredbe", " Kanun i rudarski nazivi", " carski kanun i uređenje u rudnicima" i "stari saski zakon i ljudaki običaji rudarski". Osim navedenih Kanuna koji su bili objavljeni, sačuvano i nekoliko neobjavljeni izvora koji sadrže podatke o rudarstvu iz Osmanskog Carstva. Ti neobjavljeni Kanuni, ili drugim nazivom defteri su se odnosili na podatke o prihodima u rudnicima, o zakupima te o samom načinu proizvodnje i značaju rudnika.²⁷

Rudarstvo na prostorima Balkana iz doba Osmanskog Carstva je svoj vrhunac dostiglo u 15. stoljeću. Turci su kroz brojne ratove i osvajanja stekli mnogo iskustva o rudarstvu koje im je pomoglo, ako se gledaju ratovi, u izradi oružja. Prostor Bosne s naglaskom na gradove SBK i ZDK imao je popriličan broj rudnih nalazišta. Stoga, činjenica je da su se u blizini rudnika razvili gradovi koji i danas predstavljaju najveće i najznačajnije gradove u Bosni i Hercegovini. Na početku turske vladavine Turci su rudna bogatstva eksploatirali na istim lokalitetima i na isti način kao što su to radili rudari u Bosanskom Kraljevstvu. Načini eksploatacije rudnih bogatstava kojima su se koristili rudari prije Osmanskog Carstva osim što su se upotrebljavali, su bili i zapisani u turskim zakonskim propisima, odnosno Kanunima.

U nešto ranije u razdoblju osmanske vladavine srebro je bilo najvažniji i najtraženiji plemeniti metal. Kada je u pitanju srebro, Fojnica se ističe s kvalitetnim i nešto skupljim srebrom od ostalih rudnika. Osim Fojnice, proizvodnja srebra postojala je i u Kreševu. U Fojnici srebra ispiranjem pijeska iz istoimene rijeke i njenih pritoka dobivalo se zlato. Olovo se dobivalo u istoimenom gradu i u nekoliko susjednih sela. Fojnica i Kreševo bili su središte eksploatacija raznih ruda, tako da osim srebra i zlata navedenim radovima proizvodili su se željezo, bakar i lazur, odnosno plavi kamen.²⁸

Nakon 15. stoljeća, proizvodnja rude u Osmanskom Carstvu opada te u konačnici neposredno pred dolazak Austrije propada. Dolazak Austrije zabilježio je intenzivan razvoj gradova, industrijski procvat i urbani razvoj gradova SBK i ZDK.

²⁶ Handžić, Adem. 1984 „Rudarstvo u Bosni – XV do XVII stoljeće“. *Istanbul Universitesi İktisat Fakultesi Mecmuası*. Istanbul: 321.

²⁷ Isto, 322 – 323.

²⁸ Isto, 323 – 326.

3.4. Razvoj velikih industrijskih poduzeća za vrijeme vladavine Austro-Ugarske Monarhije

Pad Osmanskog Carstva i dolazak Austrije na vlast, u Bosni i Hercegovini je donio znatne promjene. Intenzivan razvoj se može vidjeti na primjeru Zenice koja je do dolaska Austrijanaca bila ono što se danas naziva selom ili predgrađem, a nakon dolaska, riječju zeničkog sociologa iz dokumentarnog filma *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*:

„Zenica je bila prije 1892. godine zalutala kasaba zapadnog dijela Otomanskog carstva koja je brojala negdje oko 2.000 kućnih numera. Možete izračunati koliko je to stanovnika. Prije se računalo po kućnim numerama, ne po stanovnicima. Neka moja saznanja govore da čak u Zenici tog doba nije postojalo specifično zanatska umijeća poput stolara. Postojali su sedlari i tako dalje. Kad Austrija dolazi, ona dolazi u punoj snazi, u punoj energetske i vojnoj moći, administrativnoj moći.“²⁹ (S. P., dokumentarni film)

Trag koji je Austro-Ugarska ostavila, ne samo u BiH, nego i u svim državama koje su bile pod njom jest cestovna povezanost. Naglasak je bio na izgradnji željezničkih pruga, koje su danas zastarjele, ali neke od njih su još u funkciji. Primjer takve pruge jest pruga koja se protezala od Bosanskog Broda do Metkovića, a prolazila je uzduž rijeke Bosne i Neretve, a od značajnijih gradova prolazila je kroz Doboj, Zenicu, Sarajevo i Mostar. Na tu prugu su se nadovezivale i druge pruge. Te pruge su se protezale najviše dolinama drugih rijeka poput Lašve i Stavnje. Dolinom rijeke Lašve protezala se pruga do Bugojna i Jajca, odnosno do rijeke Vrbas. Gradovi koji su se nalazili na željezničkim dionicama uglavnom su se razvijali kao industrijski i rudarski gradovi. Tako su u doba austrougarske vladavine podignuta i prva postrojenja crne metalurgije u Varešu i Zenici.³⁰

Danas u BiH još postoje i u funkciji su željezničke pruge koje su izgrađene u doba Austro-Ugarske. Najveći razvoj je bio na području središnje Bosne, a najmanji u zapadnom i jugozapadnom dijelu. Tako danas u zapadnom dijelu BiH nema mnogo ili uopće građevina iz doba Austro-Ugarske.

Kako na području SBK i ZDK, tako i na prostoru cijele BiH, Austro-Ugarska je imala jedan cilj, a to je da iskoristi prirodna i rudna bogatstva u vlastite svrhe i za izvoz. Austrougarska politika u BiH je bila jednaka politici kolonijalizma, a to znači da su se društveni odnosi u BiH razvijali prema uvjetima diktiranima iz Austrije. Država je raspolagala svim rudnicima i gotovo svim šumskim površinama, a pravno i ekonomski su se favorizirale industrije koje su

²⁹ Gutić, Amarildo *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*. 2019. Al Jazeera Balkans.

³⁰ Juzbašić, Dževad. 2002. *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: 144.

bile od koristi Austriji i Mađarskoj.³¹ Ipak, Austro-Ugarska je u nekim mjerama podržavala razvoj Bosne i Hercegovine, jer se time osiguravala da ne plaća troškove bosanskohercegovačke uprave. BiH se tad bavila najviše izvozom sirovina koje su sadržavale 83% izvoza.³² Na primjeru današnjih napuštenih ili rijetkih u funkciji austrijskih tvornica, očito je kako su se najčešće izvozili proizvodi drvne industrije i rude plemenitih metala.

3.4.1. Razvoj Zenice za vrijeme austrijske uprave

Zenica je smještena u središnjem dijelu BiH, na dolini rijeke Bosne u istoimenom Zeničkom polju. Poznata je po svojoj industrijskoj baštini, s naglaskom na željezaru Zenica i zatvoru Kazнено-popravni dom (KPD) Zenica.

Zenica je jedan od gradova koji je za vrijeme vladavine Austro-Ugarske doživio industrijski procvat. Grad je osim rudnih bogatstava imao prednost nad ostalim gradovima BiH jer je imao dobru prometnu povezanost. Kroz Zenicu, kako za vrijeme Austro-Ugarske, tako i danas prolaze sve važne prometnice koje spajaju sjever i jug BiH. Zenica je zbog dobre povezanosti, rudnog bogatstva i povoljnog geografskog položaja doživjela intenzivan urbani i kulturni razvoj, znatan porast broja stanovnika, a širina doline rijeke Bosne na području Zenice omogućila je nesmetano širenje grada.³³

Poput velikog broja gradova BiH, Zenica za svoj procvat i razvoj može zahvaliti Austro-Ugarskoj koja je na tom prostoru izgradila Željezaru, tvornicu papira i Rudnik mrkog uglja. Prvi je u funkciji bio Rudnik mrkog uglja koji je počeo s radom 5. 5. 1880. godine. Od otvorenja rudnika pa do kraja austrougarske vladavine, Zenicu zbog potrebe za radnom snagom, naročito kvalificiranom, doseljavaju se radnici iz svih krajeva Monarhije.³⁴ Doseljavanje radnika iz svih krajeva dovelo je do toga da su se pripadnici raznih kultura miješali i tako stvarali zaseban identitet rudnika, rudara, kasnije željezare te naposljetku Zenice.

Ono što je karakteristično za Zenicu u doba Austro-Ugarske jest to da je uz sav društveni sadržaj, 1877. izgrađen hotel Rudar s oko 150 ležaja i restoranom, a kasnije je za potrebe

³¹ Plićanić, Maja. 2014. „Percepcija industrijskog naslijeđa iz perioda austrougarske uprave kao neodvojivog dijela kulturne baštine Bosne i Hercegovine“. U *Suvremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*. Sanković S., Vjekoslava, ur. Sarajevo: Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini: 60.

³² Juzbašić, Dževad. 2002. *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: 146.

³³ Čaplja, Nerdžis i drugi. 2019. *Mapiranje industrijske baštine grada Zenice – Prvi dio istraživanja*. Zenica: Grad Zenica i Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta ZDK: 5.

³⁴ Isto, 8.

Željezare i Rudnika izgrađen i hotel Internacional.³⁵ Takva masovna i sveobuhvatna gradnja Austrijanaca na području Zenice, ali i ostalih krajeva BiH svjedoči o tome da se Austro-Ugarska namjeravala zadržati u BiH. Iako je iskorištavala rudna bogatstva Zenice, Monarhija je isto tako ulagala u njen razvoj.

Slika 2. Željezara Zenica

Izvor: <http://www.zeljeznice.net/> (pristup 27. srpnja 2021.)

Željezara u Zenici (slika 2.) prvi put počinje s radom 1892., a osnovalo ju je društvo „*Eisen und Stahlgewerkschaft – Zenica*“. Proizvodnja u Željezari je započela 1893. godine. Najveći problem željezare, ali i svih industrijskih postrojenja teške industrije je bila zagađenost zraka. Uz Zenicu se tako često vezao problem zagađenosti zraka zbog velikih količina ispušnih plinova.³⁶

Osim Željezare, tvornice papira i Rudnika mrkog uglja, u Zenici je za vrijeme austrougarske vladavine izgrađena i prva termoelektrana u BiH pomoću koje je Zenica postala

³⁵ Čaplja, Nerdžis i drugi. 2019. *Mapiranje industrijske baštine grada Zenice – Prvi dio istraživanja*. Zenica: Grad Zenica i Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta ZDK: 9.

³⁶ Duran, Fahrudin. 2009. „Utjecaj metalurške proizvodnje na kvalitet zraka u Zenici“. Dostupno na: <http://www.quality.unze.ba/zbornici/QUALITY%202009/086-Q09-153.pdf> (pristup 2. lipnja 2021.)

prvi grad s električnom rasvjetom u BiH. Termoelektrana je osnovana od strane Rudnika.³⁷ Tako je uz sva industrijska postrojenja u Zenici stvoren preduvjet da se od takozvane kasabe stvori grad koji danas broji oko 70 000 stanovnika.

3.4.2. Razvoj Vareša za vrijeme austrijske uprave

Vareš je grad koji se nalazi u samom središtu BiH, 50 kilometara sjeverno od glavnog grada Sarajeva. Grad je smješten uz tok rijeke Stavnje, u području planine Zvijezde. Od kraja 19. do kraja 20. stoljeća, Vareš je bio jedno od najrazvijenijih industrijskih i rudarskih središta na području BiH. Za vrijeme austrougarske vladavine, odnosno 1891. godine, u Varešu je izgrađena prva visoka peć.³⁸ Izgradnjom visoke peći ljudi sa sela dolaze u grad i moguće je pratiti brz urbani razvoj Vareša. Prva intenzivna istraživanja okolice Vareša u svrhu razvoja industrije i rudarstva počela su 1886. godine. Naglasak je bio na istraživanju željeznih ruda, zatim industrijska proizvodnja i prerada istih.

Od 1886. do 1888. godine državna uprava je prisvojila dva središta na kojima je utvrđeno da su bogata kvalitetnom željeznom rudom. Zbog količine pronađene željezne rude, 1890. godine počinje izgradnja prve visoke peći, cesta i željeznička pruga uzduž rijeke Stavnje koja vodi i spaja se s peći u Podlugovima. Tijekom 1890. i 1891. godine počela je izgradnja naselja Vareš Majdan i takozvane „šegrtske škole“ nekoliko kilometara niz tok rijeke Stavnje.³⁹ Cjelokupna izgradnja i pretvorba male kasabe u industrijski i rudnički grad, promijenila je i način života i oblik grada u cijelosti. Vareš Majdan koji je izgrađen u doba dok se gradila i sama željezara, izgrađen je kako bi radnicima u željezari i rudniku bio opskrbljen smještaj. Majdan je naziv koji su često dobivali gradovi koji bi imali veze s rudokopom, a porijeklom iz Turske, riječ Majdan, odnosno turski *ma`den* znači rudokop.⁴⁰ Vareš je do Prvog svjetskog rata imao razvijenu industrijsku infrastrukturu, a gotovo cijela željezara i rudnik s cjelokupnom infrastrukturom korištena je sve do kraja 20. stoljeća. Prva visoka peć nije zadovoljavala europske standarde te je 1896. započeta izgradnja nove visoke peći koja je izgrađena 1898. godine kada je porušena stara. Osim toga izgrađena je pruga do Podlugova

³⁷ Čaplja, Nerdžis i drugi. 2019. *Mapiranje industrijske baštine grada Zenice – Prvi dio istraživanja*. Zenica: Grad Zenica i Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta ZDK: 27.

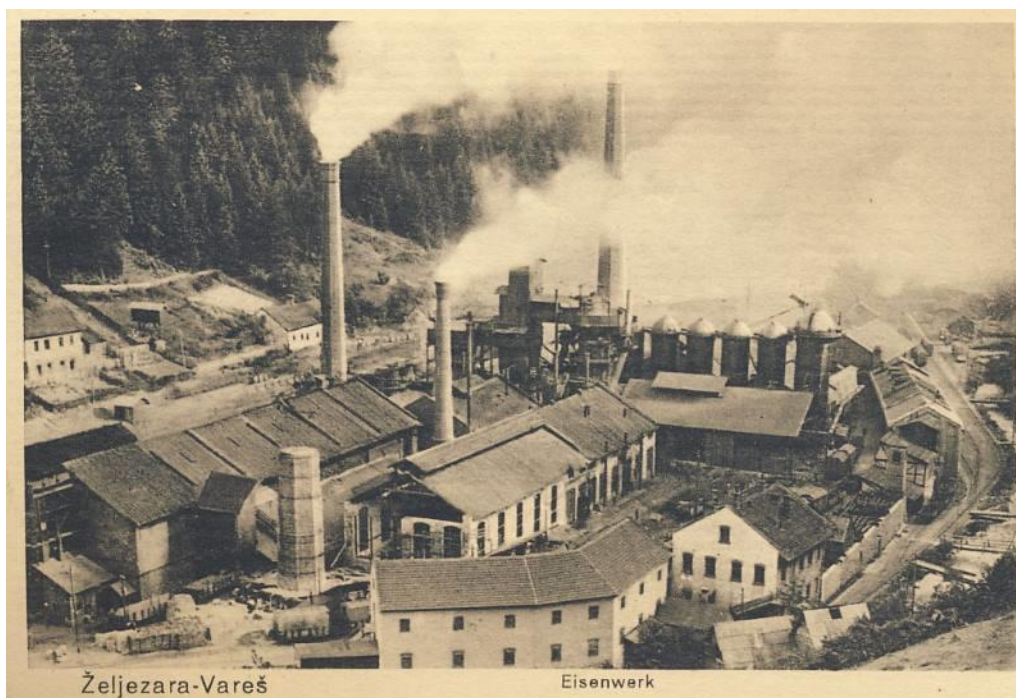
³⁸ Vareš, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63897> (pristup 2. lipnja 2021.)

³⁹ Pličanić, Maja. 2014. „Percepcija industrijskog naslijeđa iz perioda austrougarske uprave kao neodvojivog dijela kulturne baštine Bosne i Hercegovine“. U *Suvremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*. Sanković S., Vjekoslava, ur. Sarajevo: Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini: 62.

⁴⁰ Kresevljaković, Hamdija. „Vares kao glavno središte gvozdene obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.“ <http://www.borovica.net/dokumenti/VARES.pdf> (pristup 2. lipnja 2021.)

čime je Vareš dobio izlaz na željezničku pruga koja je vodila od Broda do Metkovića. Te godine proizvodnja se znatno povećala. Problem te industrije je bila sječa šuma koja je bila potrebna za pogon visoke peći. Godine 1917. željezara je modernizirana i za taljenje željeza korišten je koks, što je spriječilo dalju sječu šuma u te svrhe.⁴¹

Slika 3. Željezara Vareš u pogonu

Izvor: <https://www.hkdnapredak.com/41245-2/> (pristup 15. travnja 2022.)

Kraj Prvog svjetskog rata je donio određene promjene u Varešu, željezara (slika 3.) je dobila novu upravu, ali je i dalje bila u funkciji i predstavljala jedno od glavnih industrijskih središta na prostoru BiH kada je u pitanju iskop, prerada i proizvodnja željeza.

3.5. Razdoblje između dva svjetska rata

Nakon Prvog svjetskog rata BiH se nalazi u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), a od 1929. godine Kraljevine Jugoslavije. Kraljevina je svu industriju naslijedila od Austro-Ugarske i imala je predispoziciju za budući gospodarski razvoj. Najveći problem

⁴¹ Pličanić, Maja. 2014. „Percepcija industrijskog naslijeđa iz perioda austrougarske uprave kao neodvojivog dijela kulturne baštine Bosne i Hercegovine“. U *Suvremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*. Sanković S., Vjekoslava, ur. Sarajevo: Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini: 62-63.

novosnovane Kraljevine SHS je bila ekonomska zaostalost u odnosu na zemlje zapadne Europe, loš socio-ekonomski položaj radnika i međunacionalni problemi.⁴²

Ono što je bilo najvažnije za dalji razvoj industrije i rudarstva na prostoru BiH u sastavu Kraljevine SHS jest bila željeznička mreža koja je izgrađena za vrijeme vladavine Monarhije. Problem željezničke mreže je bila povezanost samo jednog dijela BiH, i to onog koji je bio najkorisniji Austro-Ugarskoj. Zapad i sjeverozapad nisu imali željezničkih pruga, stoga su napravljeni planovi o izgradnji pruga na tim prostorima, ali Kraljevina na provedbi tih planova nije pretjerano radila. Kako je promet bio jedan od glavnih preduvjeta za razvoj industrije, tako ovi podatci govore da industrija u BiH nije napredovala, nego je živjela na već stvorenoj austrijskoj industrijskoj infrastrukturi. Tako je u industriji zadržan strani kapital u gotovo svim industrijama osim drvne industrije u kojoj je svoj udio imao domaći kapital i metalurgije koju je preuzela država.⁴³

U razdoblju između dva svjetska rata u BiH je izgrađeno 129 tvornica i poduzeća te je stvoreno preko 10 000 novih radnih mjesta. Te brojke pokazuju kako je u BiH ulagano, ali s obzirom na njena rudna i prirodna bogatstva jako malo. Problem je što su nova poduzeća uglavnom bila manja i uloženi kapital u njih je bio nizak. Iako su građene tvornice, 1933. godine dolazi do ekonomske krize u industriji, ne samo na prostoru BiH, nego i u cijeloj Kraljevini. Od krize do Drugog svjetskog rata Kraljevina nema fokus na izgradnji novih poduzeća, nego na ulaganju kapitala u postojeća.⁴⁴ Takav način poslovanja doveo je do polaganog oporavka, ali početkom Drugog svjetskog rata dolazi kraj Kraljevine Jugoslavije. Kraj Drugog svjetskog rata obilježit će dolazak nove vlasti pod kojom BiH, s naglaskom na ZDK i SBK dosežu vrhunac industrijskog razvoja, kako ekonomski, tako i društveni.

3.6. Industrija i rudarstvo u sastavu SFRJ

Nakon Drugog svjetskog rata u BiH preko 80% stanovništva živi na selu. Nakon rata, gotovo cijela industrija ima potrebu za obnovom, stoga ne čudi podatak da neposredno nakon rata u industriji radi 2% ukupnog stanovništva BiH.⁴⁵ Tranzicija sa sela u grad dešavala se postepeno, ali specifično. Izražena tranzicija počinje neposredno nakon Drugog svjetskog

⁴² Bilandžić, Dušan. 1974. „Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji u svjetlu različitih društveno-političkih sistema“. *Politička misao*, 11 (1-2): 101.

⁴³ Hrelja, Kemal. 1974. „Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do Drugog Svjetskog rata.“ U *Acta*. Zagreb: Historico – Oeconomica Jugoslaviae, 1/1: 29-31.

⁴⁴ Isto, 32-33.

⁴⁵ Kamberović, Husnija. 1998. „Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine.“ *Časopis za suvremenu povijest*, 30/2: 360.

rata. Već 1947. godine zbog potrebe za industrijalizacijom države privredni razvoj se planira i strogo kontrolira što dovodi do nezadovoljstva seljaka.⁴⁶ U vrijeme tranzicije dolazi do pojave pojma seljak-radnik, a taj pojam predstavlja radnika u industriji koji se još drži svoje tradicije rada na selu. Tako seljak istovremeno radi na selu, ali zbog potrebe za financijskim sredstvima radi i u gradu u rudnicima ili tvornicama. Povjesničar Husnija Kamberović o tome piše: „Prema nekim istraživanjima, većina bosanskih seljaka-radnika je na radnim mjestima radila u odijelima u kojima su došli od svojih kuća, hranu su nosili u zavežljajima, maramama i slično. Ako bi netko nosio torbu i u njoj hranu ili odijelo dobivao bi podsmješljiv nadimak 'gospodin' ili 'seljak s tašnom'. Za razliku od takvih seljačkih društava, seljak-radnik u društvima s većom industrijskom tradicijom, kao u Sloveniji, ne razlikuje se bitno od gradskog radnika. Oni imaju iste pokrete, seljak odlazeći na posao nosi torbu i u njoj hranu i radničko odijelo, kao i niz drugih zajedničkih karakteristika“.⁴⁷ Takav tip seljaka-radnika znatno se razlikovao i od radnika koji su prošli tranziciju u zapadnim zemljama Europe.

Seljaci-radnici su često zbog svog načina rada i dolaska na posao bili ismijavani, ali kako bi se bolje povezali i stvarali slična ili ista mišljenja onima iz grada, i seljaku-radniku je mjesto okupljanja nakon posla bila krčma ili „kafana“.⁴⁸ Kafana u kasnijim godinama postaje zanimljiv predmet istraživanja⁴⁹ jer su se u njoj stvarale priče, sklapala prijateljstva, razvijala mišljenja i slično. Kafana je bila mjesto dokolice i između ostalih sadržaja mjesto zabave radnicima u industriji.

Razlozi velikog udjela broja seljaka u odnosu na radnike u industriji u BiH su mnogobrojni. Jedan od glavnih razloga je taj što je BiH bila zapuštena u Kraljevini Jugoslaviji kada je u pitanju industrija. U industriji su uglavnom radili stranci koji zbog su zbog uništenih, zapuštenih i zatvorenih tvornica nakon Drugog svjetskog rata napustili BiH. Domaći

⁴⁶ Kamberović, Husnija. 1993. „Radna obaveza u Bosni i Hercegovini od 1947. do 1952. godine.“ *Radovi* 26, 26/1: 177.

⁴⁷ Kamberović, Husnija. 1998. „Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine.“ *Časopis za suvremenu povijest*, 30/2: 360. Prema: Kostić, Cvetko. 1955. *Seljaci industrijski radnici*. Beograd: Rad: 5-6.

⁴⁸ Isto, 361.

⁴⁹ U znanstvenom radu Zoje Karanović i Vesne Katić pod nazivom „Od roglja do kafića“ predstavljena je urbanizacija kroz dokolicu na prostoru socijalističke Jugoslavije. Uspoređena su okupljanja mladih u tradicionalnom selu, s okupljanjima mladih u suvremenim selima. U tradicionalnim selima tip zabave je bio na primjer skupljanje djevojaka u kolo, naglasak je bio na plesu, okupljanja na „roglju“ odnosno na čošku, na placu ili korzu. Često su se igrale društvene igre poput „skrivača“ i slično. To doba je za mlade trajalo kratko jer su se djevojke rano udavale. Urbanizacija je prikazana kao modernizacija dokolice, na primjeru kafane, kafića i drugih sličnih mjesta koji su predstavljeni na način da mladi u takvim mjestima inzistiraju na stvaranju vlastitog imidža. Autorice ističu kako je glavna razlika to što tradicionalna okupljanja razdvajaju mlade od starih, a suvremena služe kako bi osoba neko izvjesno vrijeme osjećala zadovoljstvo.

industrijalci su uglavnom mijenjali svoja zanimanja, a veliki broj njih je poginuo u ratu.⁵⁰ Taj problem je primorao novu vlast da traži radnu snagu sa sela.

Primarni cilj nove Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) u BiH je bio otkriti koliko radne snage imaju na raspolaganju. U tu svrhu su se vodile razne propagandne aktivnosti u selima i gradovima o pozitivnim stranama rada u industriji.⁵¹ Tako su državni službenici prikupljali radnu snagu i ubrzana je spomenuta tranzicija stanovništva sa sela u gradove. Sva propaganda vršila se u sklopu Petogodišnjeg plana iz 1947. godine. Petogodišnji plan imao je za zadatak na sve moguće, uključujući nametljive i prisilne, načine zaposliti što više seljaštva u industrijske pogone.⁵² Najveći problem kod takvih radnika je bio rad na dvije strane, odnosno rad u industriji te rad na svojim posjedima, takozvano polutansko radništvo. U velikom broju slučajeva to je bilo fizički nemoguće. Kasnije zbog toga dolazi do preseljenja u gradove i napuštanja seoskih poslova.

Ono u što je bilo potrebno ulagati jest školovanje radnika, naročito mladih budućih radnika. Najveći problem neškolovanosti je bio na selu gdje se to očitovalo na svim poljima života, a kao primjer se može izdvojiti izgradnja gospodarskih i stambenih objekata koji su bili manje kvalitetni i nehigijenski u odnosu na zapadnoeuropske objekte. Razlog je taj što su te objekte gradili neškolovani ljudi, a za izgradnju su koristili lošiji i jeftin materijal.⁵³ Zbog toga je novoosnovana država forsirala zapošljavanje i edukaciju stanovništva kako bi u budućim godinama imala školovane zanatlije i radnike koji bi Jugoslaviju pretvorili u jednu od vodećih industrijskih zemalja u Europi.

Nakon rata, zbog nestašice posla, ali i devastacije sela u BiH je u središnjem i zapadnom dijelu zavladao glad. Najveće probleme su imala sela u okolicama Sarajeva, Bihaća, Banja Luke i Travnik.⁵⁴ Takva situacija za novu vlast je bila idealna, jer su tako mogli motivirati stanovnike iz tih okolica da takoreći trbuhom za kruhom presele iz sela u gradove gdje su se stvarala nova plaćena radna mjesta. Radna mjesta su garantirala plaću, smještaj i povrh svega hranu koje je najviše nedostajalo u to vrijeme.

Kada je počelo zapošljavanje radne snage u industriji i rudarstvu, formirani su posebni odjeli unutar poduzeća koji su se odnosili na zapošljavanje radnika. Ti odjeli su uglavnom postojali samo službeno na papiru, ali u rudarstvu su bili specifični i od više koristi. Stereotip

⁵⁰ Kamberović, Husnija. 1993. „Radna obaveza u Bosni i Hercegovini od 1947. do 1952. godine.“ *Radovi* 26, 26/1: 177.

⁵¹ Isto, 178.

⁵² Kamberović, Husnija. 1998. „Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine.“ *Časopis za suvremenu povijest*, 30/2: 361.

⁵³ Isto, 361.

⁵⁴ Isto, 361.

o rudarima je bio taj da su oni takozvane „barabe“, a uz to bilo je poznato da su u rudnicima teški uvjeti rada.⁵⁵ Rudari su često imali duga radna vremena u zdravstveno nepogodnim uvjetima, a ljudi su radije birali lakše poslove. Radnici su bili potrebni u tvornicama, tako da je stanovništvo preferiralo raditi u njima, a ne u rudnicima.

Od 1960. dolazi do povećane potrebe za kvalificiranom radnom snagom. Tako se u gradovima u kojima je bio zastupljen bilo kakav oblik industrije otvaraju škole i fakulteti vezani za određenu industriju. „1961. godine, u Zenici počinje s radom Metalurški fakultet, a osnovan je i Metalurški institut. Željezara je pored stručnjaka i radnika ove i srodnih struka, zapošljavala i druge kadrove.“⁵⁶

Spomenuti drugi kadrovi su se odnosili i na umjetnike. Tako je primjer akademski slikar Tomislav Perazić koji je oslikavao zidove željezare (slika 4.). Narator dokumentarnog filma *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica* o Peraziću govori: „Tomislav Perazić je kao stipendista Željezare 1961. godine diplomirao na Akademiji likovnih umjetnosti u Ljubljani. Dolazi raditi u Zenicu, obilazi pogone željezare, druži se s radnicima. Njihova lica i pokrete oslikava u ciklusu *Ljudi i vatre*“⁵⁷

Slika 4. Tomislav Perazić i njegov mural na zidu Željezare Zenica

Izvor: <https://zurnal.info/novost/19786/tomislav-perazic-posljednji-socrealisticki-slikar> (pristup 22. srpnja 2021.)

⁵⁵ Kamberović, Husnija. 1993. „Radna obaveza u Bosni i Hercegovini od 1947. do 1952. godine.“ *Radovi* 26, 26/1: 179.

⁵⁶ Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*. 2019. Al Jazeera Balkans.

⁵⁷ Isto.

„Motiv obnove izgradnje domovine bio je neizostavan u umjetnosti tog doba. Lik Željezarinog radnika, lica Arifa Heralića, bio je na novčanici od hiljadu tadašnjih dinara.“⁵⁸ S prostora ZDK, konkretno Zenice dolazi priča o nekadašnjem slavnom radniku Arifu Heraliću. Iako je slavu stekao kao radnik, nije ju stekao zbog svog rada, nego zbog toga što se njegovo lice pojavilo na novčanici od tadašnjih tisuću dinara (slika 5.). Tisuću dinara, na kojima se nalazio Arif Heralić ili kako su ga još zvali „Hiljadarka“, su mu donijele velike probleme u životu. Pročula se priča kako je dobio pozamašan iznos novaca, pa je zbog toga bio prebijen i opljačkan iako novac o kojem se govorilo nije dobio nego „neku siću“. Arif nije znao da će on biti lice prednje strane novčanice te je u kasnijim godinama tužio Zavod za izradu novčanica, odnosno Narodnu banku.⁵⁹ U produkciji Zagreb filma redatelja Vojdraga Berčića, 1967. godine snimljen je dokumentarni film „Devalvacija jednog osmijeha“⁶⁰ u kojemu Heralić govori o događanjima koji su se desili nakon što je njegovo lice izašlo na novčanici od tisuću dinara koja se koristila od 1955. do 1981. godine.

Slika 5. Novčanica od tisuću dinara s likom Arifa Heralića „Hiljadarke“

Izvor: <https://avaz.ba/vijesti teme/195367/arif-je-bio-livac-u-zeljezari-i-umro-je-u-neimastini> (pristup 26. srpnja 2021.)

⁵⁸ Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*. 2019. Al Jazeera Balkans.

⁵⁹ *Pet para za Hiljadarku*, <https://balkans.aljazeera.net/blogs/2021/3/1/pet-para-za-hiljadarku> (pristup 26. srpnja 2021.)

⁶⁰ *Devalvacija jednog osmijeha*, <https://www.youtube.com/watch?v=GILGmiarwcY>, (pristup 11. travnja 2022.)

Lik radnika na novčanici predstavlja upravo ono što je SFRJ radila, a to je promocija industrije, privlačenje radnika u industriju, poziv na rad i jedinstvo. Arif Heralić je bio romskog porijekla, a činjenica da je predstavnik romske zajednice koja je često marginalizirana govori o tome koliko se težilo k radu, bratstvu i jedinstvu.

Ipak, Arif nije bio jedini radnik na novčanicama. Iz pedesetak kilometara udaljene Breze radnik u rudniku mrkog uglja u Brezi, Alija Sirotanović se nalazio na novčanici od dvadeset tisuća (slika 6.) tadašnjih dinara. Za razliku od Arifa, Alija je na naslovnici novčanice završio svojim radom. Alija se pojavljuje na novčanici od 20 000 dinara 1987. godine što je znatno kasnije od Arifa.

Promocija rada nije vršena samo kroz likovnu umjetnost, nego i glazbenu. Poznati glazbenici i glazbene grupe su često skladale pjesme u čast radnicima, industriji, načinu tadašnjeg života u gradovima i socijalizmu. Upravo je Sirotanoviću posvećena pjesma rock grupe Zabranjeno Pušenje pod nazivom „Srce, ruke i lopata“.⁶¹

Slika 6. Novčanica od 20.000 dinara s likom Alije Sirotanovića

Izvor: <https://www.tportal.hr/tag/alija-sirotanovic> (pristup 26. srpnja 2021.)

⁶¹ *Alija Sirotanović, rudarski rekorder i simbol radničke klase, umro je kao siromah*, <https://www.nacional.hr/alija-sirotanovic-rudarski-rekorder-i-simbol-radnicke-klase-umro-je-kao-siromah/> (pristup 26. srpnja 2021.)

Pjesma „Čisti zrak“, čiji je autor teksta, u izvodbi Slobodana Samardžića i Narcisa Vucine govori o radniku teške industrije koji svaki dan napravi „lokomotivu“, odnosno on je taj koji omogućava put na more i izlete. Time se želi reći kako je industrija neophodna za dokolicu i uživanje. Tekst glasi:

*„Moj brat, svaki dan, ustaje u pet do pet
I odlazi na posao, usput kašlje, usput puši, a usput diše čisti zrak.
Moj brat, svaki dan, napravi lokomotivu,
On je teška industrija, on je taj fundament,
Al usput diše čisti zrak.
Idite svi, na put, na more,
Idite svi u avanturu.
Moj brat radi, danas gradi za vas novu seriju, novu turu,
On je teška industrija, on je taj fundament,
A usput diše čisti zrak.
Moj brat se vraća s posla svakog dana oko tri.
Ide teška industrija, na biciklu nosi hljeb
I veliko srce svoje.
Sklonite se, sklonite se...
Njemu treba čisti zrak...“⁶²*

Dan isplate plaće bio je izuzetno zanimljiv jer bi tad gradovi u kojima su zastupljena teška postrojenja zaživjeli. „Ugostitelji su se posebno pripremali, a usporedo s njima i svi ostali: Prosjaci, džeparoši, dame sumnjivog morala.“⁶³ Prema sjećanju mojega sugovornika, bivšeg radnika Željezare Vareš, dokoličarenje nakon posla bilo je učestalo, naročito kod mladih:

„Bio sam tada s roditeljima. Živio s roditeljima. Bio sam mlad, bio željan, tamo, vamo svačega. Bio sam i uz obitelj, al ne vezat se za kuću. Ja sam tako živio, al došlo vrijeme da više nije tako i to je to, opet sve normalno... A moram slobodno reć, želili su me. Želili su me, al normalno, dolazio sam ja, ono vikendom, al dođem, otuširam se i u akciju.“ (S. F., 59, intervju)

Mladi su često provodili slobodno vrijeme u kafanama ili sportskim terenima i drugim okupljalištima, a uz to su bila često mjesto upoznavanja budućih bračnih parova.

Nakon Drugog svjetskog rata dolazi do potrebe za obnovom države. Vlada novonastale FNRJ s Josipom Brozom Titom na čelu imala je za ideju obnoviti državu udarničkim radom.

⁶² Narcis & Slobodan Cisti zrak, <https://www.youtube.com/watch?v=h-n8izhRir8> (pristup 26. srpnja 2021.)

⁶³ Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*. 2019. Al Jazeera Balkans.

Jugoslavenski udarnički rad veže se uz stahanovizam, pokret koji je nastao u Sovjetskom savezu kada je ruski kopač Aleksej Grigorijevič Stahanov u jednoj smjeni iskopao 102 tone ugljena u ugljenokopima Donbasa.⁶⁴ Na primjeru stahanovizma ustrajalo se u obnovi Jugoslavije. Intenzivno su se gradile pruge, obnavljale tvornice i sve razrušeno i napušteno. Nakon što bi poduzeće, odnosno tvornica bila obnovljena, često bi sudjelovala u daljoj obnovi države. Jedan od primjera je tvornica drvne industrije Krivaja koja se kasnije bavi proizvodnjom montažnih kuća. „Preduzeće Krivaja iz Zavidovića odigralo je važnu ulogu u izgradnji Omladinske pruge. Udarničkim radom članovi ovog kolektiva snabdijevali su prugu drvnim materijalom. Slobodni ljudi i dalje razvijaju široku inicijativu.“⁶⁵

Primjer udarničkog rada na prostoru ZDK, odnosno općine Breza je rudar Alija Sirotanović. Sirotanović je 24. srpnja 1949. godine u rudniku Breza na radilištu 56 srušio rekord Stahanova iskopavši 152 tone ugljena u jednoj smjeni.⁶⁶ O Aliji Sirotanoviću postoji više dokumentaraca,⁶⁷ a u narodu je poznata uzrečica koja se odnosi na osobu koja mnogo jede: „Trpa u sebe ko lopatom Alije Sirotanovića“. Bivši radnik tvornice montažnih kuća Krivaja prisjeća se udarničkih dana i prepričava u dokumentarnom filmu „Raspad industrije u BiH: Krivaja“:

„Ja mislim da nikad više neće tako biti, da je čovjek poletan, da je čovjek vrijedan, da je čovjek htio raditi i da se radilo. Nikad se više nije radilo, a niko nije pito za pare, nego samo da se zemlja obnovi. Jer iza rata je bilo opustošeno sve... Ja će sad stanujem tamo preko Bosne, tamo ja pamtim kad je bilo četiri kućice samo, a danas je sav grad tamo praktički. Morete mislit, sve je to naša generacija napravila.“⁶⁸ (S. V., dokumentarni film)

Danas se udarnici s ponosom prisjećaju radnih dana i obnove FNJR.

FNJR je imala mnogo izgrađene industrijske infrastrukture koju je trebalo obnoviti i upogoniti. Uz njihovu obnovu, otvarala su se i nova poduzeća ovisno o proizvodnoj potrebi. Primjer je izgradnja tvornice naoružanja Bratstvo Novi Travnik (Slika 7.).

Narator dokumentarnog filma *Raspad industrije u BiH: Bratstvo Novi Travnik*, nastanku tvornice u Novom Travniku i nastanku samog grada govori: „Odlukom vlade tadašnje Federativne narodne republike Jugoslavije, u selu Kasapovići nadomak Travnika, koje je tada

⁶⁴ Matošević, Andrea. 2015. *Socijalizam s udarničkim licem*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: 11.

⁶⁵ Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*. 2019. Al Jazeera Balkans.

⁶⁶ Matošević, Andrea. 2015. *Socijalizam s udarničkim licem*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: 19 - 20.

⁶⁷ Dokumentarni film „Druže Tito, lopata je mala“ (<https://www.youtube.com/watch?v=R5GQFYsTYFE>) prikazuje omladinske radne akcije u početku stvaranja FNJR te udarništvo gdje ističe Aliju Sirotanovića kao jednog od najpoznatijih udarnika. Dokumentarni film emisije *Čovjek i vrijeme* „Alija Sirotanović i Svetozar Vukmanović. Tempo – Dokumentarni film“ (<https://www.youtube.com/watch?v=aI4XvRl8KcA>) prikazuje život istoimenih udarnika kroz razgovor sa Sirotanovićem.

⁶⁸ Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Krivaja*. 2019. Al Jazeera Balkans.

brojalo tek nekoliko kuća, počela je 1949. godine izgradnja fabrike naoružanja i vojne opreme MMK bratstvo. Građene su smještajne jedinice za potrebe radnika, tako je nastao grad nazvan Novi Travnik.⁶⁹ Izgradnjom kompleksa stvoreni su preduvjeti za izgradnju grada Novi Travnik. Novi Travnik je grad nastao u socijalističkoj Jugoslaviji, a razvio se od sela Kasapovići koje se nalazilo na tom području prije izgradnje tvornice Bratstvo. Isprva je imao naziv Kasapovići, ali je preimenovano 50-ih godina 20. stoljeća.

Slika 7. Bratstvo Novi Travnik

Izvor: <https://zurnal.info/novost/22428/pogledajte-dokumentarni-film-bratstvo> (pristup 27. srpnja 2021.)

Nakon sedamdesetih godina 20. stoljeća industrija SBK i ZDK gradova doživljava svoje zlatno doba. Tvornice su zapošljavale znatan broj radnika. „Od 70-ih pa do 80-ih godina prošlog vijeka fabrika zapošljava i do 15.000 radnika, od prerađivanja drveta do transporta i ugostiteljstva.“⁷⁰ Ako se u obzir uzme činjenica da su Zavidovići u tim godinama imali oko 45.000 stanovnika,⁷¹ onda je trećina stanovništva radila u tvornici montažnih kuća Krivaja.

⁶⁹ *Raspad industrije u BiH: Bratstvo Novi Travnik*. 2019. Al Jazeera Balkans.

⁷⁰ Gutić, Amarildo *Raspad industrije u BiH: Krivaja*. 2019. Al Jazeera Balkans.

⁷¹ Isto.

3.7. Napuštene građevine – propast teške industrije

BiH je poznata po tome što ima mnogo napuštenih tvornica i rudnika. Na mjestima gdje su nekad bile upogonjene tvornice danas se uglavnom nalaze zgrade i infrastruktura s praznim prostorijama. U velikom broju slučajeva ta infrastruktura je opasna po život ljudi jer je u ruševnom stanju. Također, mnogo tvornica je nakon rata iz 1991. godine privatizirano. Privatnici koji su otkupili te tvornice, najčešće su ih ostavili u lošem, zapuštenom i napuštenom stanju. Neke od privatiziranih tvornica su nastavile s radom poput željezare u Zenici, ali iz godine u godinu njihova proizvodnja propada. Privatizacija je često izazivala nezadovoljstvo kod bivših radnika o čemu govori predsjednik sindikata Željezara Zenica u dokumentarnom filmu *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*:

„Nažalost kako to kod nas u Bosni i Hercegovini biva kada su privatizacije u pitanju. Mi strancima prodajemo ili džaba ili za nekakvu marku koju je mogao dati svatko. Mi radnici smo tražili da se to ne prodaje. Da to ide, da željezara se oživi.“⁷² (A. H., dokumentarni film)

Najveći problem raspada industrije u BiH je bilo gubljenje radnih mjesta, zbog čega je uslijedilo masovno iseljavanje. O gubljenju radnih mjesta svjedoči bivši radnik Željezara Zenica u dokumentarnom filmu *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*:

„Nema tu šta nije bilo. Kako smo gubili radna mjesta, kako smo išli na čekanja. To ja nikad neću moći da shvatim da su naši ljudi bili protiv nas, protiv sindikalaca generalno. E to mi nikad neće biti jasno.“⁷³ (N. B., dokumentarni film)

Kako bi očuvali što više radnih mjesta, a ujedno i smanjili iseljavanje, pojedinci su činili što je u njihovoj moći kako bi revitalizirali tvornice, ali sa smanjenom proizvodnjom. Tomu svjedoči bivši generalni direktor željezare Zenica u dokumentarnom filmu *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*:

„Mi smo već 1993. godine napravili vlastitim snagama oko 150 inženjera koji su radili studiju o revitalizaciji pokretanja željezare Zenica nakon rata. Ona je predviđala znatno reduciranje proizvodnje na nekih 1,2 milijuna tona čelika, rad s jednom visokom peći. Naravno i reducirani broj radnika. Bila je to projekcija oko 7,5 hiljada, 7700 radnika. Ja sam često padao u teška stanja kad se vratim s nekog sastanka u Sarajevu kad kaže pa K. šta ti to radiš, zaboravi tu željezaru, ostalo, a ovdje u tom momentu bilo 23 000 ljudi koji su bili ostavljeni nama na brigu.“⁷⁴ (H. K., dokumentarni film)

⁷² Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*. 2019. Al Jazeera Balkans.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

Neki od gradova, zbog broja stanovnika, ali i inicijative sindikata su morali nastaviti s radom, iako je proizvodnja smanjena, no nisu svi gradovi imali istu sudbinu kao Zenica, pa je tako željezara u Varešu (Slika 8.) ostala primjer loše privatizacije. Prema riječima mojega sugovornika koji je radio u Željezari Vareš prije raspada Jugoslavije, privatizacija je jedan od razloga zbog kojih je željezara razrušena, a rudnik pretvoren u jezero:

„Znaš šta, mislim da je za bilo šta kasno što se tiče same željezare i rudnika i svega. Ja kažem šteta, željezara se, što kaže, od Austro-Ugarske, sto godina ona postoji. Da je to bilo da se neko sačuva, da se ne da u tu privatizaciju, jer taj novi koji je kupio za male pare tu željezaru prodaje u staro željezo i više ti ne možeš to ništa iskoristiti i to se svaki mjesec to odvozi, ti vidiš, ništi se.“ (S. B., 60 intervju)

Slika 8. Zapuštena infrastruktura Željezare Vareš

Izvor: fotografija autora

Stanovnici gradova u kojima je propala industrija često ta porušena i napuštena industrijska postrojenja nazivaju „majkom hraniteljicom“ ili sličnim indikativnim imenima koja govore o mjestu tih postrojenja u njihovim životima i memoriji. „Željezaru zbog koje je i nastao grad sa stotinu i četrdeset hiljada stanovnika više ne nazivaju majkom hraniteljicom.“⁷⁵ Prema sjećanjima moje sugovornice, koja je do svoje srednje škole živjela u Varešu, željezara je upravo bila majka hraniteljica:

„Da, kad gledam, kad idem iz Vareš Majdana za Vareš, okrenem se desno i gledam baš neku industrijsku baštinu koja nas je hranila, koja nam je davala sve to. Tako da mislim da bi se to trebalo očuvati. Okrenem se na lijevu stranu, to bi se trebalo ponovo

⁷⁵ Gutčić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*. 2019. Al Jazeera Balkans.

sve izgraditi, jer su to dosta ruševni objekti i zapušteni i ruševni, gdje bi se tu trebalo dati truda pa napraviti nešto novo.“ (B. T., 43, intervju)

U dokumentarnom filmu *Raspad industrije u BiH: Krivaja*, bivši radnik koji je 38 godina radio u tvornici montažnih kuća Krivaja u Zavidovićima predstavlja tvornicu kroz istu metaforu:

„Moj otac, koji je bio R. M., koji je radio u Krivaji 41 godinu, i ja i ostali, koji su volili ovu Krivaju, koji su živili od ove Krivaje. Znači ljudi su školovali djecu, djecu svoju su slali od ovih plata ovdje koje su s pjesmom zarađivali, pričali, smijali se, dođe mi da jednostavno, da plačem.“⁷⁶ (Z. M., dokumentarni film)

Drvena industrija Krivaja u Zavidovićima je samo jedan od primjera propale drvne industrije. Snaga kompanija poput IKEA-e ili JYSK-a pokazuje da je drveni namještaj u velikoj potražnji. Drveni namještaj i drvene kućanske potrepštine su bile proizvodi koje izvozila i proizvodila Krivaja, a potrebe za takvim proizvodima ne bi nestalo danas. Time se može doći zaključka kako za propast drvne industrije nije kriva smanjena potražnja nego neki drugi čimbenici.

Propast industrije donio je nove probleme u BiH. Gubitak radnih mjesta, neisplaćene plaće i mirovine i konstantno iskorištavanje radnika u političke svrhe unijele su nemir u postindustrijske gradove. Iako postoje tvornice koje su razorene tijekom rata, više je onih koje su nastavile s radom, ali su propale zbog drugih čimbenika.

Kao primjer se može uzeti poduzeće izrade montažnih kuća Krivaja iz Zavidovića koje je nastavilo s radom nakon osamostaljenja BiH. Od osamostaljenja do 2016. godine, kada su pogoni zaustavljeni, broj radnika je opadao. Uprava poduzeća je kroz godine obećavala promjene i poboljšanje, ali situacija se nije poboljšavala. Uslijedili su mnogi protesti ne samo u Zavidovićima, nego u svim postindustrijskim gradovima u kojima je bila slična situacija. Narator dokumentarnog filma *Raspad industrije u BiH: Krivaja* govori: „Godinama su prije kretali u Sarajevo i pješke, sve manje vjerujući višegodišnjim obećanjima uprave firme i političarima.“⁷⁷ Na osnovu mnogobrojnih protesta i općenito loše političke situacije može se zaključiti kako su privatnici koji su otkupili te tvornice i politika BiH najveći krivci za propast industrije SBK i ZDK.

Veliki problem koji se javlja nakon 2010. godine jest neuplaćeni radni staž zbog kojeg radnici nemaju pravo na mirovinu. O tome govori bivši radnik Krivaje Zavidovići:

„Ja sam Z. M. Radim 38 godina u Krivaji. I za ovih 38 godina posto sam siromah. Nemam ništa, sve su nam uzeli, sve su nam odnijeli. Kap nam krvi vade. Znači, u

⁷⁶ Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Krivaja*. 2019. Al Jazeera Balkans.

⁷⁷ Isto.

mene na listiću piše nula dana rada, za svojih 38 godina. Šta sam ja steko? Kome sam radio? Samo lopovima, samo kriminalcima...⁷⁸ (Z. M., dokumentarni film)

Izuzev poduzeća koja su nastavila s radom nakon osnutka samostalne BiH danas postoje i tvornice koje zbog materijalne štete uzrokovane ratom nisu bile u stanju nastaviti s radom, poput željezare u Varešu. Iako urušene, neke su uspjele nastaviti s radom, ali sa smanjenom proizvodnjom. Primjer je tvornica Bratstvo iz Novog Travnika u kojoj se proizvodila ratna oprema. Činjenica da se u njoj proizvodilo naoružanje bila je presudna u naporima neprijatelja da onesposobi dalju proizvodnju naoružanja. U dokumentarnom filmu *Raspad industrije u BiH: Bratstvo Novi Travnik*, bivši direktor tvornice ratne opreme Bratstvo govori o jednom od bombardiranja tvornice:

„26. 8. je došlo do bombardiranja Bratstva, 92. godine, tada je bilo sedam aviona i nismo mogli ništa, bilo ih je teško primijetiti. Uglavnom bombardiran je trajl jedno od 45 minuta do 1 sat. U tom periodu su napravljene ogromne materijalne štete, na kapacitetima Bratstva.“⁷⁹ (Š. R., dokumentarni film)

Bratstvo Novi Travnik nastavilo je s radom i nakon rata, s manjim proizvodnim kapacitetima, odnosno u funkciji su bili neoštećeni dijelovi. Formirana su manja poduzeća kojima nije bio cilj proizvodnja naoružanja. Podjela na manja poduzeća dogodila se zbog privatizacije određenih dijelova kompleksa tvornice Bratstvo. O privatizaciji tvornice ratne opreme Bratstvo govori bivši direktor Bratstva Novi Travnik hidraulike u dokumentarnom filmu *Raspad industrije u BiH: Bratstvo Novi Travnik*:

„Prve priče o privatizaciji su nastale kad je se i u političkom vrhu, ovaj, pojavila ta ideja kao neminovnost, da bi uopšte država funkcionisala. Da treba otprilike sve što nije, sve što je nekada bilo društveno ili državno, da to treba da bude privatizovano.“⁸⁰ (M. K., dokumentarni film)

Tako od osamostaljenja, do danas, gotovo sve tvornice nastale prije osamostaljenja su ili razrušene, zapuštene, ili privatizirane, zatvorene ili pred zatvaranje.

⁷⁸ Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Krivaja*. 2019. Al Jazeera Balkans.

⁷⁹ *Raspad industrije u BiH: Bratstvo Novi Travnik*. 2019. Al Jazeera Balkans.

⁸⁰ Isto.

4. O RUDNICIMA I INDUSTRIJI

Sami nazivi bakreno, brončano ili željezno doba svjedoče o rudarstvu kao jednom od najstarijih ljudskih poslova i zanata. Od spomenutih razdoblja pa do 21. stoljeća rudarstvo je bilo jedno od najvažnijih zanata, a pojavom prvih strojeva, odnosno od prve industrijske revolucije, rudarstvo je nadopunjeno teškom industrijom koja predstavlja masovnu preradu rudnih sirovina.

4.1. Rudnici i rudarstvo

Rudarstvo se najjednostavnije može definirati kao pronalaženje, iskapanje i vađenje mineralnih sirovina iz Zemljine kore. Rudarstvo se usko veže uz obradu iskopanih sirovina, tako da materijal dobiven od njih ima korisnu svrhu za čovjeka. Postoje materijali koji imaju svoju svrhu nakon što su obrađeni, ali postoje i oni koji u iskopanom obliku imaju svoju svrhu. U takve sirovine spadaju ugljen, kamena sol, metalna ruda i drugi.⁸¹

Rudarstvo se može povezati s mnogim zanatima, znanostima i može se analizirati iz više aspekata. Prije industrijalizacije rudarstvo je bilo usko vezano uz poljodjelstvo. Kako bi poljodjelstvo funkcioniralo, bilo je potrebno oruđe izrađeno od metala.⁸² Ako se gleda, primjerice, znanstvena strana, onda je rudarstvo i s njom povezano na više razina. Periodni sustav elemenata, koji je temelj kemije, danas ne bi postojao da se nisu vršile eksploatacije i otkrivali novi elementi. Kako je rudarstvo, s jedne strane bitno za razne znanstvene grane, tako su i znanstvene grane bitne za rudarstvo. Za rad u rudarstvu su osim pronalaženja, pripreme, otkopavanja, transporta i slično, bitne druge djelatnosti, često znanstvene, poput matematike, kemije, fizike, geoloških znanosti, a od pojave suvremene industrije strojarstvo i druge znanosti i djelatnosti.⁸³

Rudarstvom i eksploatacijom plemenitih metala su se ljudi bavili od davnina, a početci rudarstva se vežu uz doba između mezolitika i neolitika, odnosno prema nalazištima oko 7000 godina pr. Kr. (slika 9.) Prva oruđa su pravljena od kamena i materijal koji se iskopavao prvi je bio kremen kresivac, koji kresanjem daje iskru.⁸⁴ Prvi metali koji su se iskapali bili su željezo, bakar i olovo, te u doba starog Egipta i kasnije se razvija eksploatacija zlata i srebra.

⁸¹ Rudarstvo, <https://tehnika.lzmk.hr/tehnickaenciklopedija/rudarstvo.pdf> (pristup 2. svibnja 2021.)

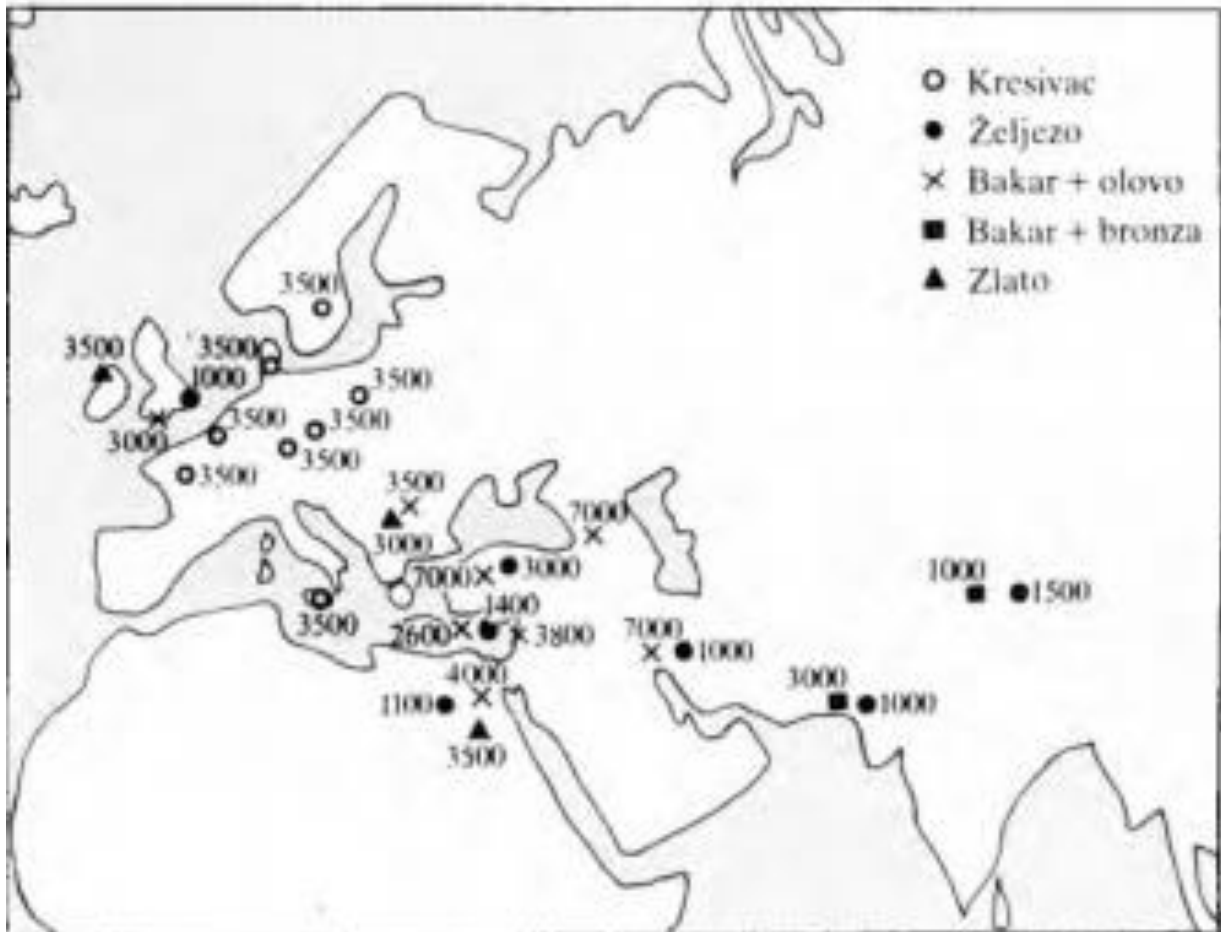
⁸² Matošević, Andrea. 2011. *Pod zemljom. Antropologija rudarenja u Labinštini u XX. stoljeću*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: 99.

⁸³ Rudarstvo, <https://tehnika.lzmk.hr/tehnickaenciklopedija/rudarstvo.pdf> (pristup 2. svibnja 2021.)

⁸⁴ Kresivac, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=33893> (pristup 2. svibnja 2021.)

Zlato je nalazeno u pustinjama na desnoj strani obale rijeke Nil. Iz drevnog Egipta potječe i prva rudarsko-geološka karta koja pokazuje da robovi nisu bili jedini rudari u to doba.⁸⁵ Od toga doba pa sve do pojave prvih strojeva za eksploataciju je korišteno oruđe.

Slika 9. Područja početaka rudarstva, s godinama procvata pr. Kr.

Izvor: <https://tehnika.lzmk.hr/tehnickaenciklopedija/rudarstvo.pdf> (pristup 2. svibnja 2021.)

Iz slike 9. se može vidjeti kako je rudarstvo zastupljeno na prostoru od Nila na jugu do današnje Švedske na sjeveru te od Indije do Irske iz razdoblja od 7000 godina pr. Kr. Prvi metali dobivani od rudarenja bili su željezo, bakar, olovo, bronca i nešto kasnije zlato. Osim metala od rudarenja dobivao se i kamen kresivac od kojeg se dobivala vatra.

Rudarstvo je bilo na izuzetno visokoj razini u doba Stare Grčke i Rima. U Grčkoj se vrsta minerala i plemenitih metala razlikovala ovisno o teritoriju, što je jedan od razloga bogatstva i osvajanja Aleksandra Velikog i njegovog oca Filipa II. Budući da je u sjevernom dijelu Stare Grčke, odnosno dijelu koji se odnosi na današnju Makedoniju i Bugarsku bilo znatno više

⁸⁵ Rudarstvo, <https://tehnika.lzmk.hr/tehnickaenciklopedija/rudarstvo.pdf> (pristup 2. svibnja 2021.)

zlata nego u južnom dijelu, Filip II je iskoristio tu činjenicu i kontrolom nad eksploatacijom je stvorio preduvjete za osvajanja Aleksandra Velikog.⁸⁶ Ova činjenica svjedoči o tome kako su plemeniti metali predstavljali bogatstvo neke države još iz doba Antike.

U ranim godinama Stare Grčke rudari su uglavnom eksploatirali materijale koji su se mogli naći na površini, ali nakon što su ta eksploatacijska mjesta postala iscrpljena okrenuli su se podzemnom rudarenju. Procese rudarstva su u svojim zapisima opisivali mislioci Stare Grčke poput Platona, Aristotela, Herodota i drugih. Za rudarstvo u Antici vrlo važno bilo znanje o zemlji kako bi se pronašla ruda. Iako im je znanje o geologiji bilo ograničeno, rudari su znali osnovna pravila koja se odnose na to kako pronaći rudu, kako se zaštititi i slično. Primjer je pronalaženje rude na osnovu vrućih tekućina koje su bile pomiješane s određenim metalom, a izvor tih tekućina je bio upravo tamo gdje je i sama ruda.⁸⁷

Općenito, rudarstvo se može smatrati opasnom aktivnošću, stoga poznata je činjenica da rudari imaju u prosjeku kraći život. Posao rudara je fizički naporan pa su ga kroz razna pisana i nepisana pravila pokušavali olakšati.⁸⁸ Rudari su često bili fizički jači što je bilo uzrokovano teškim fizičkim radom.

Rudarstvo se razvijalo kroz godine, naročito pojavom strojeva, a uz njega se razvija teška i laka industrija koja rudarske sirovine pretvara u gotove proizvode.

4.2. Teška industrija

Teška industrija smatra se industrijom koja uključuje velike i teške proizvode, postrojenja i opremu. Klasificira se u industriji željeza i čelika, kemijskoj industriji, te raznim drugim industrijama. Naziv „teška“ je dobila jer se odnosi na prerađevinu teških, često rudnih sirovina poput željeza, ugljena i drugih, a sam posao u teškoj industriji zahtjeva često više fizičke snage. Teška industrija ima svoju posebnu karakteristiku, a ta je da svoju robu često prodaje drugim industrijama koje tu robu prerađuju. Teška industrija izrađuje proizvode koji se koriste za izradu drugih proizvoda, a pritom koristi mnogo strojeva i opreme potrebne za takav tip proizvodnje. Teška industrija ima potrebu za velikom kapitalnom investicijom, uglavnom podrazumijeva prilično složene procese, ima veliki utjecaj na okoliš zbog čega u

⁸⁶ Kenneth A., Sheedy i Gillian Davis. 2020. *Metallurgy in Numismatics 6. Mines, Metals, and Money Ancient World Studies in Science, Archaeology and History*. Australian Centre for Ancient Numismatic Studies, Macquarie University, The Royal Numismatic Society. London: 18.

⁸⁷ Economopoulos, John N. 1996. „Mining Activities in Ancient Greece from 7th to the 1st Centuries BC“. *Mining History Journal*: 109 – 110.

⁸⁸ Matošević, Andrea. 2011. *Pod zemljom. Antropologija rudarenja u Labinštini u XX. stoljeću*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: 97.

razvijenijim državama stagnira, njeni proizvodi ju čine bitnim za proizvodni lanac, fokusira se više na sastavljanje proizvoda, te joj je manje bitna promocija budući da ne prodaje gotove proizvode.⁸⁹ Primjeri teške industrije SBK i ZDK su željezare u Varešu i Zenici.

Evolucija teške industrije se odvijala tako da su transport i građevinarstvo zauzimali većinu teške industrije tijekom industrijskog doba što se može primijetiti kroz razvoj industrije u BiH a vrijeme Austro-Ugarske vladavine i kasnije u Jugoslaviji. Od sredine 19. stoljeća do početka 1920-ih proizvodi se najviše čelik, proizvodna artiljerija, lokomotive, konstrukcija mašina i alata te teže rude. Kasnije, od kraja 19. st. pa do sredine 20. st., kemijska i elektroindustrija bili su uključeni u tešku industriju, često kako bi proizvodnja bila ubrzana. Od trenutka u kojemu je čelik zamijenio drvo, brodogradnja se može smatrati teškom industrijom. Od sredine 21. stoljeća, teška industrija se veže uz proces urbanizacije tako što se izgradnja nebodera i druge velike infrastrukture svrstava pod teškom industrijom. U 21. stoljeću češće se koriste teške industrijske mašine koje olakšavaju rad, ali stvaraju i nove sektore, kao na primjer sektor održavanja teških strojeva.⁹⁰ U tešku industriju veže se nekoliko industrijskih procesa. „Opći postupci su zamrzavanje, pranje i sušenje. Kemijski procesi uključuju topljenje, dezinfekciju i Haberov postupak⁹¹ koji je bitan za poljoprivredu. Haberov postupak je značajan u željezarama, gdje se amonijak kao njegov proizvod koristi u rashladnim uređajima visokih peći.⁹² Toplinski procesi uključuju Flash casting odnosno taljenje i lijevanje.⁹³ Fizički procesi uključuju tehnike poput kovanja, štancanja, rehabilitacija rada, rezanje kalupa, poliranje rotacijskim bubnjem i razne druge tehnike.“⁹⁴ Od fizičkih procesa neki su bili zastupljeni i prije pojave strojeva. Neki od primjera proizvoda teške industrije su rafinirana nafta, automobilski i drugi metalni dijelovi, brodovi, zrakoplovi,

⁸⁹ *Teška industrija: karakteristike, procesi, proizvodi, primjeri*, <https://bs.warbletoncouncil.org/industria-pesada-6594> (24. svibnja 2021.)

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Haberov ili Haber-Boschov postupak je postupak sinteze amonijaka izravno od dušika i vodika koji su njegov sastavni element. Jedno je od najznačajnijih otkrića 20. stoljeća njemačkog kemičara Fritza Habera i kemijskog inženjera Carla Boscha. Postupak je bitan u svim proizvodnjama koje zahtijevaju uporabu vezanog dušika, poput poljoprivrede koja koristi sintetička gnojiva proizvedena Haberovim postupkom, kemijske, farmaceutske i drugim proizvodnjama. Takav tip amonijaka koristi se i u metalurgiji za rashlađivanje.

⁹² Janović, Zvonimir i Jukić, Ante. 2018. „Povijest kemije i kemijskog inženjerstva: Sto godina Haber-Boschova postupka dobivanja amonijaka izravnom sintezom od sastavnih elemenata“. U *Kemija u industriji*: 479 – 493. Dostupno na: <https://doi.org/10.15255/KUI.2018.029>

⁹³ Flash casting, odnosno lijevanje i taljenje koristi se ponajprije u metalurgiji. Lijevanje se dijeli na lijevanje u jednokratne i stalne kalupe, a odljevci dobiveni lijevanjem koriste se u automobilskoj industriji, strojogradnji, građevinskoj industriji, medicini, brodogradnji, izradi tračnica, energetici i drugim industrijama. Budući da su sve te industrije neophodne za napredak metalurgije, na taj način stvara se krug u kojemu Flash casting i navedene industrije ne mogu napredovati jedni bez drugih. Lijevanje je bilo bitno u metalurškim tvornicama SBK i ZDK poput poduzeća Rudnik boksita Jajce, Željezare Vareš, Zenica i drugih

⁹⁴ *Teška industrija: karakteristike, procesi, proizvodi, primjeri*, <https://bs.warbletoncouncil.org/industria-pesada-6594> (pristup 24. svibnja 2021.)

željeznice, gnojiva i drugi.⁹⁵ Konkretni primjeri teške industrije SBK i ZDK su željeznička mreža, željezare u Zenici i Varešu, Tvornica rezervnih dijelova u Varešu, tvornica oružja Bratstvo Novi Travnik i druge.

Razlike između teške i lake industrije su te što teška industrija nema nužno jedno značenje u odnosu na laku industriju, jer se odnosi na proizvodnju proizvoda koji su teški sami po sebi ili je proces njihove proizvodnje težak. Ulaganja u tešku industriju moraju biti veća budući da su njeni radni strojevi skuplji te ih je potrebno često održavati. Primjer su ulaganja u naftnu industriju gdje su za izradu infrastrukture za vađenje nafte potrebna velika novčana sredstva. Razlika je i u edukaciji radne snage. U teškoj industriji zbog težeg rada, a ponajprije zbog zaštite na radu, radna snaga mora biti educirana. Primjer je kemijska industrija u kojoj neznanje o određenim kemijskim spojevima može imati negativne posljedice. Još jedna od istaknutih razlika očituje se u zagađenju okoliša. Iako postoje izuzetci, laka industrija obično zagađuje manje u odnosu na tešku industriju.⁹⁶ Primjer izuzetka je proizvodnja elektroničkih proizvoda zbog koje se mogu stvoriti štetne količine olova ili kemijskog otpada u tlu.

Zagađenje okoliša je jedan od čimbenika koji otežavaju rad teške industrije kada su u pitanju državni propisi. U današnjici razvijene zemlje smanjuju rad teške industrije zbog zagađenja vode i zraka. Često u teškoj industriji postoje strojevi koji se zbog produktivnosti ne smiju gasiti preko noći pa zbog toga tvornice rade danonoćno. Teška industrija je poznata po buci koja može biti neugodna za ljude koji žive nedaleko od takvih postrojenja. Kako bi umanjile količinu ovakvih problema, vlade provode zakone koje limitiraju rad teške industrije.⁹⁷ U 21. stoljeću ovakvih problema je u BiH sve manje budući da industrijska postrojenja rade sa smanjenim kapacitetom ili uopće ne rade.

4.3. Laka industrija

Laka industrija je unatoč dominaciji teške industrije u SBK i ZDK također zastupljena u tim kantonima. U lakoj industriji sirovine dobivene od teške industrije ili nekih lakih industrija se prerađuju ili proizvode u predmete koji se koriste za privatnu upotrebu. U kojem god dobu bila implementirana, laka industrija je imala jednu svrhu, a to je zadovoljavanje

⁹⁵ *Teška industrija: karakteristike, procesi, proizvodi, primjeri*, <https://bs.warbletoncouncil.org/industria-pesada-6594> (pristup 24. svibnja 2021.)

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

osobnih potreba stanovništva.⁹⁸ Postoje dvije vrste proizvoda lake industrije, jedni su namijenjeni samom potrošaču, a drugi se mogu predstaviti kao poluproizvodi koje druge lake industrije koriste kako bi dobile krajnji proizvod.

Za razliku od teških industrija, oko kojih su nastajali gradovi, naročito rudarstva i prerade metala, infrastruktura lake industrije je uglavnom nastajala u već formiranim gradovima.⁹⁹ Tako se lakše dolazilo do zaposlenika, ali i bolje promocije proizvoda. U velikom broju zemalja laka industrija je bila jedan od glavnih razloga ekonomskog rasta budući da se u nju ne mora mnogo ulagati u odnosu na tešku industriju. Činjenica je tako da je znatno veći postotak ugašenih tvornica teške industrije i rudnika u SBK i ZDK nego lake industrije.

Prednost lake industrije jest manja potreba količinom sirovina i prostorom, ali ujedno i manja potrošnja električne energije, vode i slično. Za razliku od teške industrije znatno manje zagađuje. U blizini su velikih gradova što omogućava zapošljavanje, ali ujedno i brzu distribuciju svojih proizvoda. Proizvode iz lake industrije kupac kupuje direktno u poslovnica ili marketima. Ono što je specifično jest da je proizvod, odnosno njegove karakteristike i prezentacija bitna, jer na osnovu toga potrošač bira proizvod.¹⁰⁰ Postoji više vrsta lake, odnosno prerađivačke industrije. Neke od najznačajnijih su proizvodnja hrane i pića, naftnih prerađevina, automobila, zrakoplova, kemijskih proizvoda, odjeće, obuće, računala i druge elektronike, namještaja i slično.¹⁰¹

Elektronički proizvodi mogu biti osnova za druge tvornice, poput tvornica automobila, električnih uređaja, igraćaka, komunikacijskih uređaja i sl. Zbog stalnih inovacija koje ovaj tip lagane industrije ima, potrebno je uvijek biti u toku sa zahtjevima potrošača. Farmacija je grana povezana s medicinom, čiji proizvod služi za prevenciju i liječenje bolesti. Zbog čestih epidemija i novih tipova bolesti ove su kompanije primorane na česta istraživanja i razvoj novih lijekova. Kozmetika je grana čiji proizvodi služe za poboljšanje fizičkog izgleda. Fizički izgled u današnjem svijetu postaje sve popularniji te se stvara velika potreba za potrošnjom što je dovelo do toga da su ove kompanije postigle značajne brojke prodaje, pozitivno utječući na druge sektore kao što su istraživački laboratoriji. Proizvodnja namještaja je grana povezana je s dizajnom i proizvodnjom različitih materijala poput drveta, željeza i slično. Proizvod industrije namještaja namijenjen je domovima, trgovinama i slično. Kod ovakve industrije su bitni detalji te je zbog toga u ovom području bitno imati kvalificiranu

⁹⁸ *Laka industrija: karakteristike, tipovi, primjeri*, <https://bs.warbletoncouncil.org/industria-ligera-4009> (pristup 24. svibnja 2021.)

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Isto.

radnu snagu. Automobilska industrija ima sve veći kapital budući da je konačni proizvod najčešći oblik prijevoza ljudi. Kako bi opstala, ova vrsta lake industrije zahtjeva konstantno ažuriranje kvalitete i dizajna. Štampanje je jedan od tipova lake industrije koji se unatoč tome što informatička tehnologija u ovom trenutku zahvaća cijeli svijet, održava na način da je „potražnja za knjigama, katalozima i novinama i dalje je prilično velika.“¹⁰² Industrija obuće, kako samo ime govori se bavi proizvodnjom, dizajniranjem, distribucijom i prodajom svih vrsta obuće.¹⁰³ Laka industrija češće opstaje u odnosu na tešku jer je kapital manji, a zbog smanjenog zagađenja okoliša, manje buke i potrebe za radnim mjestima, manje su restrikcije od strane države u odnosu na tešku industriju.

4.4. Industrijske revolucije

Prva industrijska revolucija započela je u Engleskoj između 1750. i 1760. te trajala do sredine 19. stoljeća. Ta revolucija predstavlja jednu od glavnih prekretnica u načinu života ljudi. Do industrijske revolucije za rad se uglavnom koristila ljudska i životinjska snaga, a revolucijom su uvedeni strojevi koji su uvelike olakšali rad i povećali produktivnost.¹⁰⁴ Industrijska revolucija je pogodila čitav Svijet, ali pojava strojeva, odnosno zamjena strojeva za ljudsku i životinjsku snagu odvijala se različitim intenzitetom u pojedinim dijelovima svijeta. Početak je bio u Engleskoj, ali brzo je ta tranzicija pogodila druge zemlje poput Francuske i Njemačke, a nešto kasnije i istočne zemlje te druge kontinente. Jedan od najbitnijih izuma je atmosferski parni stroj kojega je izumio Thomas Newcomen. Taj stroj je znatno pomogao radu u rudnicima, a sagorijevanjem uglja dobivala se energija koja je imala dovoljno snage da ispumpava vodu iz pukotina u rudnicima.¹⁰⁵ Rad u rudnicima bio je izuzetno naporan prije pojave strojeva. Čovjek je za rad u rudnicima koristio oruđe i improvizirane strojeve koji ne dobivaju snagu na osnovu nekog pogona, nego je tim strojevima upravljao čovjek vlastitom ili uz pomoć životinjske snage.

Jedna od znatnih razlika prije i nakon Industrijske revolucije jest masovan urbani razvoj. Ljudi u počeli seliti sa sela u gradove, i to ne isključivo zbog posla posao, nego i boljih uvjeta

¹⁰² *Laka industrija: karakteristike, tipovi, primjeri*, <https://bs.warbletoncouncil.org/industria-ligera-4009> (pristup 24. svibnja 2021.)

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Kumar M. Haradhan. 2019. „The First Industrial Revolution: Creation of a New Global Human Era“. *Journal of Social Sciences and Humanities*. 4/5: 377.

¹⁰⁵ Isto: 377 – 378.

života. Na selima nisu imali odvodnju, česte su bile bolesti, loša higijena, zagađene vode što je u takvim sredinama dovodilo do kraćeg životnog vijeka.¹⁰⁶

Kao početak industrijske revolucije može se uzeti 1733. kada je John Kay izumio takozvani *flying shuttle* koji je ubrzao i povećao produktivnost rada tkalaca. Industrijsku revoluciju obilježili su izumi u proizvodnji primjenom novih radnih strojeva koji su u odnosu na ručni rad omogućili masovnu proizvodnju. Nakon izuma *flying shuttle* razni izumitelji su radili na stvaranju novih strojeva koji bi poboljšali tehniku pređenja. Primjer su strojevi Jamesa Hargreavesa koji su mogli presti znatno više niti u odnosu na Kayev izum. Kasnije Richard Arkwright pravi stroj za pređenje na vodeni pogon.¹⁰⁷

Jedan od najznačajnijih izuma industrijske revolucije je otkriće parnog stroja Jamesa Watta. O parnom stroju u Hrvatskoj enciklopediji piše: „Industrijska revolucija dobila je snažan poticaj otkrićem parnoga stroja J. Watta, koji se ubrzo počeo masovno primjenjivati u industriji, oslobodivši je od izravne ovisnosti o prirodnim izvorima energije. Prva tvornica na parni pogon proradila je u Londonu 1772., a u Hrvatskoj je parni stroj prvi put primijenjen u tvornici papira u Rijeci 1835. Parni se pogon proširio i na ostale grane proizvodnje, pa doveo do prave revolucije u kopnenom i pomorskom prometu. Tako je 1807. R. Fulton sagradio prvi parobrod, a 1814. g. Stephenson prvu parnu lokomotivu.“¹⁰⁸ Nakon pojave parne lokomotive intenzivno se radi na gradnji željezničkih pruga. Pruge su bile jedan od glavnih uvjeta za razvoj gospodarstva, što se da primijetiti i kod izgradnje pruga u BiH od stane Austro-Ugarske i kasnije Jugoslavije, kada BiH doživljava industrijski vrhunac. Razvoj prometa zahtijevao je i razvoj u industriji proizvodnje željeza i čelika, a kako bi povećali produktivnost radilo se na izumima strojeva za proizvodnju i preradu čelika. Primjeri strojeva su Bessemerova peć (1856) i Siemens-Martinova peć (1864).¹⁰⁹

Iako je industrijska revolucija omogućila poboljšanje produktivnosti i gospodarski razvoj, izazvala je i određene probleme. Radnici su zbog pojave strojeva gubili radna mjesta, a to je dovelo do otpora radne snage koja je često sabotirala strojeve. Razvojem dolazi do novih industrijskih revolucija koje se odnose na prekretnice u razvoju industrije u smislu da je parni stroj zamijenjen za elektromotore i slično. Sve češća je primjena električne energije u industriji, zbog čega su se gradile dalekovodne mreže. Kasnije dolazi do naglog razvoja

¹⁰⁶ Kumar M. Haradhan. 2019. „The First Industrial Revolution: Creation of a New Global Human Era“. *Journal of Social Sciences and Humanities*. 4/5: 378.

¹⁰⁷ *Industrijska revolucija*, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27361> (pristup 26. svibnja 2021.)

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto.

kemijske industrije, a primjer je pojava motora s unutarnjim izgaranjem na osnovu čega je došlo do masovnog razvoja cestovnog prometa.¹¹⁰

Najnovija industrijska revolucija, koja se naiva i trećom industrijskom revolucijom počela je sredinom 20. stoljeća, a odnosi se na kompjuterizaciju i robotizaciju proizvodnje. Radi se na unapređenju komunikacija, a u industriji se sve češće koristi nuklearna energija, sintetski i polimerni materijali.¹¹¹ Kao početak industrijske revolucije u BiH se može uzeti 1878. godina kada je BiH okupirana od strane Austro-Ugarske. Postojali su pokušaji industrijalizacije i tijekom feudalne osmanske vladavine u sječi i preradi šume, rudarstvu, proizvodnji duhana i piva. Ipak ekonomske i političke prilike nisu dopuštale razvoj industrijalizacije. Nakon austrougarske okupacije, u BiH se razvija promet, s fokusom na granju pruga.¹¹² Prilike za razvoj industrije u BiH su bile velike, s obzirom da je područje imalo veliku količinu i raznovrsne prirodne resurse s naglaskom na metale.

¹¹⁰ *Industrijska revolucija*, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27361> (pristup 26. svibnja 2021.)

¹¹¹ Isto.

¹¹² Hrelja, Kemal. 1974. „Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do Drugog Svjetskog rata.“ U *Acta*. Zagreb.: Historico – Oeconomica Jugoslaviae, 1/1: 23 – 25.

5. ŽIVOT I RAD U RUDNICIMA I INDUSTRIJI SBK I ZDK

Život i rad u industrijskim i rudarskim gradovima je specifičan i znatno se razlikuje od života u gradovima koji svoj razvoj temelje na kulturi, turizmu ili modernoj tehnologiji. Gradovi u kojima je nekada industrija bila na vrhuncu, u SBK i ZDK danas nisu ni blizu razvijeni kao što su bili za vrijeme intenzivnog rada industrije u 19. i 20. stoljeću. Ovo poglavlje se najviše odnosi na podatke koji su dobiveni prilikom intervjua i razgovora s bivšim industrijalcima. Podatci se odnose na doba kada su SBK i ZDK bili u sastavu socijalističke Jugoslavije i kasnije u sastavu BiH.

5.1. Rad i život u industrijskim gradovima

Rad u teškoj i lakoj industriji i rudarstvu, u Jugoslaviji je bio drugačiji u odnosu na 21. stoljeće. Glavni razlog takvih promjena jest zapuštanje teške industrije nakon rata na prostoru Jugoslavije iz 1991. godine. Ljudi koji su radili u drugoj polovici 20. stoljeća često s nostalgijom gledaju na to vrijeme.

„Da ti kažem velika je razlika i meni to nedostaje. Prije dok je radilo, eto sam rudnik ovdje i željezara, to je u gradu, a pored toga Vareš je imo i mnogih drugih industrija od pilane, od svačeg nečeg. Grad je bio življi, narod jednostavno, čim ti imaš obezbijedena neka finansijska sredstva, ti ćeš otić u trgovinu kupiti, a možeš i negdje otputovati. Svijet je bio raspoloženi. Možda, više si radio, ali je svijet bio sretniji. Sad, sad je pusto. Mislim ima tu te dječice, to se igra po cesti, al ono ne zna šta je više ni kino, ni šta je pozorište. Ovdje je bilo i u Majdanu i u Varešu, imo si ti i radnički dom i kino. Sad djeca ne znaju ni da neke predstave, da to više postoji. I mi stariji ćemo zaboraviti još malo kako se išlo, družilo, korza po Varešu. Imo si ti izać gdje. Bilo je, men lično bilo je mnogo ljepše, a mislim i većini naroda. Sad je, znaš šta, sad je teško kad ti prolaziš cestom i vidiš željezaru, pusta, a ništa, nula eto.“ (S. B., 60, intervju)

Gradovi koji su u drugoj polovici 20. stoljeća bili na vrhuncu urbanog razvoja, danas često izumiru. Veliki problem je iseljavanje mladog stanovništva, a do tog problema dolazi zato što nema osiguranih radnih mjesta.

Rad u industriji Jugoslavije je bio koncipiran na sličan način u gotovo svim dijelovima Jugoslavije. Petogodišnjim planom iz 1947. godine pokušalo se doći do toga da se izvrši tranzicija seljaka u gradove i da se poveća proizvodnja. Taj plan je doveo do toga da je izgrađeno mnogo tvornica teške industrije u kojima je masovna proizvodnja, odnosno kvantiteta bila iznad kvalitete proizvoda. Godine 1955. su se dogodile promjene prema kojima

se počelo ulagati u poljoprivredu i prerađivačku industriju.¹¹³ Isprva je bilo naporno raditi u takvom okruženju s obzirom na to da su ljudi radili u tvornicama i doma na svojim posjedima. U kasnije formiranoj državi, s planom i idejom, plan rada i sam rad su bili znatno drugačiji. Rad u industrijama je industrijalcima osim prihoda donosio i uspomene. To se posebno očituje kod sklapanja prijateljstava na poslu, stvaranja takozvanih „ekipa“ koje su se družile i upotpunjavale rad zabavom. Može se reći kako je rad u doba Jugoslavije bio znatno opušteniji nego u današnje vrijeme i više se cijenio. Riječju mojih sugovornika koji su bili zaposleni u Željezari Vareš i Tvornici rezervnih dijelova Vareš (TRD) u kasnim godinama 20. stoljeća:

„Kakvo je okruženje, stvori se klima između prijatelja i onda jedni drugima radimo spletke, al da nikoga ništa ne zaboli. A, posao je broj jedan, posao se morao odraditi, a zašto? Zato da ne bi dobio otkaz i tako dalje. Znači bilo je tad, ako nešto nije u redu, ideš pred disciplinsku komisiju i šta ja znam. Srećom ja nisam, jer radio sam normalno. Znalo se i spletkarit, znalo me svugdje, tako da sam izbjego te neugodnosti.“ (S. F., 59, intervju)

„Pa mislim da se nije baš radilo, a u biti tamo gdje sam ja radila svagdje se radilo drukčije. Gdje sam ja bila, to je u Varešu, to je što se tiče tvornica bilo najstrože, ne meni, jer mene nije baš netko kontrolirao koliko ja radim, nego je rezultate, a dole ovi proizvodni radnici, oni su i radili i imali dobre rezultate. Ali bilo je zabašavanja, bilo je... ako da, bilo je bježanja preko ograde, ako portir ne da izać, naročito mladi. Ali nije bilo strašno, opet, posao je išo.“ (V. T., 66, intervju)

Danas je situacija nešto složenija po pitanju spletkarenja. Rad nije opušten u tolikoj mjeri koliko je bio i prije. Primjer je dolazak na posao u alkoholiziranom stanju. Kao što moj sugovornik uspoređuje rad kao bravar i na održavanju strojeva u Željezari Vareš prije rata i nakon u Knauflu u Kninu kao bravar i mehaničar, danas je iz više razloga nemoguće doći na posao u alkoholiziranom stanju:

„Iz birtije izravno na posao, znači ako sam treća smjena u nedjelju se naločem, nije baš bukvalno, ali popije se određena količina pive, uglavnom pive, a sad ne smije nitko ni pipnut pivo. Danas ne, ja sam znao jednostavno, pazi, prije je nas bio u smjeni tri, četiri i od nas tri, četiri uvijek je neko mogo raditi sabran, a sad pošto sam ja sad sam, sad se smanjio broj radnika. Tako da normalna stvar, nećeš doć ako si popio na posao, jer ne smiješ čovječe. Dogodit će ti se nezgoda, ti nešto nisi dobro riješio, pa nastradat će ti prst na neki stroj ili, mislim, napravit će zlo, tako da evo recimo ja ovdje ni jedan put nisam došao u alkoholiziranom stanju.“ (S. F., 59, intervju)

Spletkarenje je bilo normalno i specifično za zaposlene u teškoj industriji, ali pokušalo se svoditi na normalnu razinu od strane poslodavaca. Moj sugovornik, bivši poslovođa iz

¹¹³ Filipović, Sergej. 2014. „Suvremeni pogled na jugoslavensku svakodnevicu. Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo u očima nove postjugoslavenske humanistike, ur. Lada Duraković i Andrea Matošević, Pula-Zagreb: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Sa(n)jam knjige u Istri, 2013.“ *Radovi*, 46/1: 438 – 439.

Energoinvesta d.d. Sarajevo govori o spletkarenju iz perspektive poslovođe, odnosno jedan od načina sprječavanja spletkarenja:

„To se da primijetiti, al zato se napravi ekipa, mislim, namjerno napraviš raspored takav da dobiješ recimo jednog Matu i Jozu. Ovaj je malo dobar radnik, a ovaj malo slabiji. E, ajte vas dvojica radite skupa i onda, nemaš se ti više na koga izvlačiti. Ajmo Jozo raditi il ćemo se vratiti kući.“ (M. J., 68, intervju)

5.2. Odnos slobodnog vremena i rada

Općenito radom se osigurava kvalitetno provođenje slobodnog vremena. Helena Farkaš u svom radu piše: „Tena Martinić u svojem djelu Slobodno vrijeme i suvremeno društvo govori o dvama shvaćanjima odnosa rada i slobodnog vremena, dvjema hipotezama: pesimističkoj i optimističkoj. Pesimistička hipoteza kaže da radna uloga u konačnici oblikuje čovjekovo slobodno vrijeme. U tome smislu osoba koja provede prosječno osam sati kao pasivni i zavisni izvršilac specijaliziranih radnih zadataka neće se u svojem slobodnom vremenu upustiti u stvaralačke aktivnosti koje razvijaju ličnost, nego će se prepustiti onim oblicima ponašanja koja ne zahtijevaju nikakav aktivan stav. Optimistička hipoteza naglašava produktivni i razvojni potencijal slobodnog vremena. U tome se smislu naglašava kako pojedinac u uvjetima suvremenoga društva teži ispuniti svoje slobodno vrijeme kreativnim djelovanjem, a koje onda povratno utječe na radnu ulogu.“¹¹⁴ Poseban način provođenja slobodnog vremena imali su radnici u postrojenjima teške industrije. Težak i naporan rad zahtijevao je kod mnogih kvalitetan odmor. Mladima je kvalitetan odmor bila uglavnom zabava. To se najviše očitivalo na takozvanim predujmovima plaća, koje bi radnici potrošili isti ili sljedeći dan kada je dobiju. Prema riječima mojega sugovornika, koji je radio na velikom dijelu SBK i ZDK kao električar i poslovođa za Energoinvest, radnici koji su radili fizički teške poslove su brže trošili novac na zabavu:

„Malo i previše. Tako je to bilo sve, znaš, mi radnici koji što teže dođu do pare, mislim s više žuljeva, oni je mnogo lakše troše. Jer onda on kad dignu taj predujam, onu nekakvu pretplatu, ono negdje četvrtog ili petog u mjesecu. Dobije on jedan dio plate i on to piše, al nije to bilo obavezno, nisi ti to moro pisati. Al on to uzme i ne donese kući. Onda rade pjevaljke, muzika, konobarice, taksi te vozi, više nećeš autobusom da ideš kući. I kad dođe kući osto je bez toga.“ (M. J., 68, intervju)

U počecima industrije u Jugoslaviji, tako su živjeli i neoženjeni mladići, ali i stariji industrijalci koji su imali obitelj. U kasnijim godinama Jugoslavije takav tip provođenja slobodnog vremena karakterizira uglavnom mlade, ali ponekad i starije. Takav tip provođenja

¹¹⁴ Farkaš, Helena. 2014. „Slobodno vrijeme kao resurs u postindustrijskome društvu.“ U *Amalgam*. 6/7: 39 – 40. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/134855>

slobodnog vremena usko se veže uz pojam maskuliniteta, odnosno pokazivanja svoje muškosti. To se može pokazati i na primjeru zapadnoeuropskog i američkog industrijskog društva početkom 20. stoljeća u kojemu su radnici pokazivali svoju muškost kroz svakodnevnu rutinu ponašanja. Mladi rudari su, nerijetko, rano po uzoru na odrasle pili alkohol i pušili, a iako nisu htjeli piće, utjecaj društva ih je na određen način tjerao da piju, da se prilagode.¹¹⁵ U Jugoslaviji su industrijalci također svoju muškost pokazivali kroz alkohol, spletku, natjecanja i drugo.

Slobodno vrijeme ovisilo je o radnim smjenama. Smjene su bile koncipirane tako da to odgovara poduzećima, ali i radnicima. Poduzeća su u velikom broju bila državna, stoga su i smjene bile slične u svim poduzećima, ali i u privatnim, ako je to vrsta posla dozvoljavala. Prema ispitanicima, svaka nedjelja je bila slobodna i subota osim prve u mjesecu. Radilo se uglavnom po osam sati na dan. Kao što kaže moja sugovornica koja je 1970-ih i 80-ih radila kao čistačica u Tvornici rezervnih dijelova (TRD) Vareš:

„Obično oko osam sati. Ma da osam sati. E sad, znalo se desiti ali rijetko da se radi malo produženo, ali nije to bilo baš uvijek.“ (V. T., 66, intervju)

Postojale su prva i druga smjena, a ovisno o tipu posla i treća, odnosno noćna. Danas smo svjedoci da u privatnim, ali i u velikom broju državnih poduzeća nema fiksnih slobodnih dana poput nedjelje. Prema riječima moje sugovornice, radnice TRD-a prije i tvornice prerade drveta Finvest d.o.o. Drvar nakon rata, radno vrijeme je nakon rata proširilo granice na način da je uveden češći rad nedjeljom te je bio prilagođen više poslu nego radnicima:

„Prije rata sam radila prvu i drugu smjenu jedno vrijeme, a poslije sam najčešće drugu. Subota je jedna bila radna, nedjelja neradna, a poslije rata bilo je i nedjeljom i kako kad. Odnosno kako je zahtijevao posao.“ (V. T., 66, intervju)

Neka radna mjesta u industriji su zahtijevala posebne smjene ovisno o tipu posla ili prekovremene sate ako bi u određenim dijelovima godine bilo potrebno. Takav primjer se očituje u računovodstvu, o čemu govori moja sugovornica koja je radila kao računovođa u TRD Vareš:

„Poso je takav u računovodstvu eto, ali i više, većini firma od ponedjeljka do petka se radilo i imala se prva radna subota u mjesecu, prva subota u mjesecu radna. A pošto računovodstvo ima i specifičnih poslova, na primjer, prije je bilo tromjesečni, devetomjesečni, po`godišnji i godišnji obračun da se rade razne inventure, tad se moralo ostajati i prekovremeno. Da bi uspio da završiš poso na vrijeme i sve. Pogotovo kad se radi godišnji obračun koji predaješ 28. 2. moraš raditi znači i tekuću godinu koja nastupa, a i ovu prošlu da završiš obračun, tako da se ostajalo i

¹¹⁵ Matošević, Andrea. 2010. „Kaljenje muškosti u industrijskom miljeu: „Čvrsti tipovi“ fizički rad i identitet.“ U *Narodna umjetnost* 47/1: 32.

prekovremeno, naravna stvar u to doba sve je to bilo i plaćeno koliko ostaneš.“ (S. B., 60, intervju)

Iako je radno vrijeme bilo fiksno, odnosno jedan tjedan se radila jutarnja, a drugi popodnevna smjena, to nije bio slučaj u svim poduzećima. Neke od tvornica, zbog praktičnih razloga morale su raditi noću i nedjeljama. Kao primjer se mogu uzeti željezare u kojima je bilo specifično to da kad se jednom upali visoka peć, ona se ne može gasiti, tako da za vrijeme rada visoke peći rad je bio intenzivniji, s nekarakterističnim smjenama za to razdoblje. O tome govori moj sugovornik koji je radio kao električar u Željezari Vareš te kasnije u Energoinvestu:

„I smjene su bile na osnovu procesa proizvodnje. Ne možeš ti, visoka peć kad se potpali, ona se po osam, deset mjeseci ne smije ugaziti. I pripreme rude za ovu visoku peć, dovlačenje materijala, ubacivanje, pretakanje tečnog željeza i to bude ko čorba onako sve rastopljeno i to moraš tako, nema veze što je subota, nedjelja, praznik, Božić, Bajram, ni kakve druge praznike. Ne smije se prekinut.“ (M. J., 68, intervju)

Ovisno o količini slobodnih dana radnicima se također moglo izaći u susret ako bi zbog privatnih problema ili obitelji bili prinuđeni tražiti jedan ili više slobodnih dana. Obiteljske obaveze su bile prioritet, naročito radnicima koji su odgajali djecu. Jedna sugovornica iz Vareša, čiji su roditelji radili u tvornicama, na sljedeći način govori o njihovoj dostupnosti:

„Pa mislim da su imali vremena dovoljno, imali su svaki vikend za nas, osim prve subote u mjesecu, ali je po meni bilo dovoljno. Tada se radilo, odnosno smjene su se radile od sedam do tri i od tri do jedanaest, ali mislim da je bilo jako, da su bili dostupni nama. Kao, kad smo bili djeca, imali smo nešto svog vremena, ali i oni su bili dostupni.“ (B. T., 43, intervju)

BiH je specifična po tome što u njoj žive tri nacije, a u to i ako se gleda s vjeroispovijedne strane, Muslimani i Kršćani, odnosno u kršćanstvu Pravoslavci i Katolici. Svi pripadnici tih vjeroispovijesti imali su blagdane i praznike u raznim dijelovima godine. Osim vjerskih, postojali su i državni. Situacija je bila takva da su u većini poduzeća državni praznici bili obavezni slobodni dani, a prema ispitanicima poslodavci i poduzeća su poštivala vjerske i dopuštali radnicima da s obzirom na svoju vjeroispovijest provedu te dane doma. Prema riječima moje sugovornice, računovođe iz TRD Vareš, praznici su najčešće bili slobodni za radnike:

„Jest, jest. Većina, ja kažem, praznici koji su bili državni, to se znalo. Znalo se to i to su državni praznici da se ne radi. Ove vjerske praznike, ko je htio. Znači, on se već najavi prije, on bi uzeo tad i tad ima godišnji, jedino ako, iznimno ako je baš nešto, da je takav poso da se ne može napustiti. Na kraju su i radnici to znali i ne bi uzimali, ali svi su mogli uzeti. Kažem godišnji, nije mu taj vjerski praznik bio plaćen, a uzimaš svoj godišnji koliko hoćeš tad i tad kako radiš i eto. A tek možda devedeset prve, možda, druge i treće kad sam radila u tvornici, tvornica je, bar dosta je tako firmi kad

je radilo, pored državnih ovih praznika, oni su, tvornica je pet dana za vjerske praznike, na primjer dozvolila pa kad ti hoćeš. Hoćeš ti u vezi oko Božića ili kad hoćeš, u biti kad ko iskoristi pet dana u toku godine za vjerske praznike. To je bilo ono zvanično, a prije, ti si koristio svoj godišnji, najaviš se, koristiš kad hoćeš i eto.“ (S. B., 60, intervju)

Nešto je drugačija situacija bila u privatnim poduzećima jer njima državni praznici nisu bili od jednake važnosti kao i vjerski. Iako su radile u istom periodu druga sugovornica iz TRD-a govori kako državni praznici nisu bili od velikog značaja:

„Pa mislim da jesu, mislim da jesu, je. To je bilo ono i kolektivno, ali bilo je, Muslimana je bilo manje, Srba malo više, al što se tiče vjerskih praznika to se poštovalo, a što se tiče državnih, tu se nije baš puno poštovalo.“ (V. T., 66, intervju)

Izuzev blagdana i praznika, radnici su imali pravo na godišnje odmore. U nekim poduzećima godišnji odmori su se mogli organizirati kao ljetovališta uz posredstvo samog poduzeća, odnosno socijalni turizam. Osim što su kroz rad u poduzeću radnici dobivali nadnice, socijalno osiguranje, zdravstvenu skrb i jeftine stanove, imali su plaćeni godišnji odmor koji je subvencioniran i gradnjom odmorišta za industrijske radnike.¹¹⁶ Socijalni turizam je europski trend odlaska na godišnji odmor, uglavnom ljeti, u takozvana radnička odmarališta. Takav tip odmora zahvatio je i Jugoslaviju. Radnici su imali osigurano pravo na godišnji odmor i dobivali su iskaznice K-15 koje su radnicima omogućavale da za vrijeme godišnjeg odmora dobije 50% popusta na zrakoplovnu kartu i 75% popusta na prijevoz svim drugim sredstvima. Za K-15 iskaznice postojao je savezni fond za koji su radnici izdvajali 1,5% svojih primanja.¹¹⁷ Prema riječima mojega sugovornika, koji je radio 70-ih i 80-ih godina u Energoinvestu kao električar i poslovođa, odlazak na godišnji financijski se nije ni osjetio, budući da su se od plaća oduzimale rate:

„Godišnji se mogo pisati otprilike ljeti, a onda preko sindikata možeš, odbije se na tri, četiri il šest rata, na ljetovanje na moru. U Zaostorgu smo baš imali zakupljeno odmaralište. I recimo počne ti odbijati u januaru, dok dođeš na red da ideš na more već to je i odbijeno znaš. Tako da ideš na more džaba, mislim to je već uplaćeno.“ (M. J., 68, intervju)

Iako su ljudi u industrijskim gradovima imali više posla, za razliku od danas imali su i više sadržaja. Primjer je grad Vareš u kojemu je bila upogonjena željezara i rudnik. Danas je u gradu veliki broj polusrušenih i napuštenih zgrada i infrastrukture. Grad živi najviše za vrijeme kad je otvorena tržnica, odnosno „pijaca“. Najveći problem je odlazak mladih u inozemstvo ili u veće gradove. Bivši radnici, ali i djeca koja su u Varešu živjela u vrijeme

¹¹⁶ Bonfiglioli, Chiara. 2014. „Orodnjavanje socijalnog građanstva: tekstilne radnice u postjugoslavenskim državama.“ U *Diskrepancija*. 13/19: 129. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/129235>

¹¹⁷ Županić, Katarina-Kaja i Puljić, Mihael. 2017. „Turizam u Jugoslaviji 1970-ih“. *Rostra*. 8/8: 238.

rada rudnika i željezare često u intervjuima spominju kako je prije bilo znatno više djece, mladih i samim time potencijala za dalji razvoj. Uz to, u Varešu kao upogonjenom gradu bilo je znatno više sportskih i društvenih aktivnosti i svatko je mogao birati ono što njemu najviše odgovara. Prema sjećanju moje sugovornice, koja je radila i živjela u industrijski upogonjenom Varešu, društvenih i drugih aktivnosti je bilo:

„Da, naravno, bilo je aktivnosti svakakvih, samo ja nisam mogla. Bilo je i društvenih aktivnosti prije, a sad što je meni utakmica bila draža i plus za žene je to bilo džabno.“ (V. T., 66, intervju)

Kako bi potaknula zabavu i bolji odnos između radnika, poduzeća su često organizirala društvene aktivnosti. Konkretni primjer daje moj sugovornik, koji je kao radnik u Željezari Vareš 80-ih godina prošlog stoljeća, sudjelovao u nogometnoj ligi organiziranoj unutar poduzeća:

„Mogu slobodno reći, Željezara Vareš je organizirala turnir, to jest ligu, ne znam datum otkad dokad. Uglavnom petkom su se igrale po dvije, tri utakmice i to su sve ljudi iz željezare, iz ogranaka, što iz šta ja znam održavanja, što iz elektrike, po dvadesetak ekipa i to se dugo vuklo. Znači možda i mjesec dana. Znači to su bile jake ekipe, odlične su. Nije tu nitko igrao sa strane, ali to su bile ekipe iz rudarsko-metalurškog kombinata. Rudnik i željezara Vareš, nipošto neka pilana ili prerađivačka firma i tako. I to je bio spektakl.“ (S. F., 59, intervju)

Osim što je bilo više aktivnosti, prema ispitanicima u gradovima je bio i razvijeniji gradski i međugradski promet. Autobusi su vozili do svih sela kako bi prevozili radnike i školare, a dostupni su bili i za sve ostale. Nakon zatvaranja i propadanja tvornica broj autobusnih linija se smanjio. Ali ako se uzme u obzir da danas mnogo više ljudi posjeduje osobni automobil, onda ne čudi činjenica da je broj autobusnih linija smanjen. Prema mojim sugovornicama, koje su radile i živjele u Varešu, prijevoz je bio više dostupan tijekom rada tvornica nego nakon raspada:

„Što se tiče prijevoza bio je uredu i ok. Autobusi su bili svakodnevno i za radnike i čak i bilo je i za Sarajevo, u biti, za Sarajevo je svugdje bilo.“ (V. T., 66, intervju)

„...a što se tiče tog prijevoza kad radi u gradu nešto, kad je jaka što se kaže, kad ima jaki ti, jaka proizvodnja i sve, tad je bio Autotrans, ti si mogo gdje god si, do sela, prijevoz je bio super. I za otići, za narod nije bilo problema. Bolji prijevoz tad nego sad sto posto. Sad je problem otići do Vareša, kombi oćeš, nećeš, a prije se znalo, autobus je, mi smo zvali radničke te tad autobuse, pored redovnih nekih linija što su bili, to su bili radnički znači autobusi. Prva, druga, treća smjena, kako je ko radio, znalo se tu, idu radnici na sela, gdje su sve sela oko Vareša, svako je selo imalo, svaki radnik je imo prijevoz i na kraju krajeva, svima je bilo plaćeno. Veći dio je plaćo, preduzeće je plaćalo prijevoz radnicima. Ali išlo se i pješke i u školu i sve, ač kasnije su, ja ne znam jel postoji ijedno selo u okolini Vareša da nije imalo autobusku liniju s Varešom, da je povezano eto.“ (S. B., 60, intervju)

„Mislim čak da je prije bilo više autobusa u odnosu na danas. Ali bilo je i manje osobnih automobila. Danas, danas svatko ima osobni automobil, tako da je, mislim zbog toga povezanost tim prijevozima, mislim međugradskim smanjena. Tad su bili seoski autobusi, a za danas iskreno ne znam, vjerojatno da postoje, ali to su, pošto su i sela manje naseljena, tako su i ta sela svedena na kombije i tako slično. Ovisno po potrebi.“ (B. T., 43, intervju)

Nakon raspada Jugoslavije udio radnika u tvornicama se znatno smanjio zbog procesa njihove privatizacije ili zapuštanja. Veliki broj radnih mjesta minimalizirao je odlazak ljudi u inostranstvo jer uz rad postojale su razne socijalne aktivnosti i sadržaji koji su činili život kvalitetnijim u tom gradu. Pozitivna sjećanja ne dijele samo stanovnici BiH, nego i veliki dio stanovnika ostalih država osnovanih raspadom Jugoslavije. Jedan od sugovornika znanstvenog rada Ivane Spasić pod nazivom „Jugoslavija kao mjesto normalnog života: sjećanja običnih ljudi u Srbiji“ govori:

„I Titovo vreme pamtim. Bilo je plate, i prekovremeno. I moglo je da se radi. ... A sad, kaže meni stariji sin, „ćale, nađi mi neki pos'o.“ Šta da mu nađem, recite? Tamo ste imali pos'o. Imali ste sigurnost.“¹¹⁸

Radnici i žitelji industrijskih gradova BiH se uglavnom pozitivno osvrću na život u tim gradovima za vrijeme Jugoslavije. Osamostaljenjem BiH gradovi su izgubili ono što im je industrija nudila, a to je odnos slobodnog vremena i rada. Odnosno kvalitetno provedeno slobodno vrijeme zbog količine sadržaja koje je nudio aktivan industrijski grad.

5.3. Odnos prihoda i potrepština

Glavni razlog rada radnicima u svim poslovima jesu prihodi. Prihodi služe kako bi se otplatili dugovi, platile režije, prehranila obitelj, a uz sve to i osigurao ovisno o mogućnostima kvalitetan obiteljski odmor i kvalitetno slobodno vrijeme. Da bi se stekao prihod, potrebno je i radno mjesto kojih je u tvornicama bilo mnogo. Na upit o tome koliko je bilo teško uskladiti prihode i potrepštine i jesu li s tadašnjim plaćama mogli otplatiti režije i prehraniti obitelj sugovornici su davali različite odgovore s obzirom na njihovo radno mjesto i broj članova u obitelji te s obzirom na to je li poduzeće bilo privatno ili državno. Poseban slučaj je bio za radnike koji su radili prekovremeno, jer prekovremene sate se moglo isplatiti na plaći, a postojala je mogućnost da se njih pretvori u slobodne dane. O plaćama u privatnim

¹¹⁸ Spasić, Ivana. 2012. „Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji.“ U *Sociologija*. 54/6: 583.

poduzećima govori moja sugovornica koja je radila kao čistačica u Tvornici rezervnih dijelova Vareš 1970-ih i 1980-ih:

„Ah trebalo je i dvoje i troje, al bile su plaće kako kad i kako kome. Ma minimalno, nema tu, to je privatno bilo, privatna firma.“ (V. T., 66, intervju)

Na pitanje o prekovremenim satima govori moja sugovornica koja je radila u Željezari Vareš i kasnije u Tvornici rezervnih dijelova kao računovođa od 1970-ih do raspada Jugoslavije:

„Da ti pravo kažem, moglo se to dogovoriti sa, mi bi skupi tih prekovremenih sati i većinom od nas svi, možda bi ostavili koji dan, na primjer koji sat da pretvorimo u dva, tri dana da imamo slobodno ako ti nekad nešto zatreba da ti možeš uzet. A ostalo smo, što se kaže da se plati. Jer takav je poso u računovodstvu da si ti moro počesto ostajati prekovremeno i uvijek je toga imalo, viška tih, tako da je bolje bilo plati, a ostaviš koji dan ako ti kad zatreba i pored godišnjeg da iskoristiš.“ (S. B., 60, intervju)

U kasnijim godinama Jugoslavije uvedeni su čekovi, koji su se mogli unovčiti u bankama, ali moglo se plaćati i njima. Prema riječima mojega sugovornika, koji je radio u Željezari Vareš i Energoinvestu kao električar od 1970-ih do raspada Jugoslavije, trebalo je biti oprezan sa čekovima, naročito kod biranja banki:

„Kad se prešlo na ono čekovno plaćanje, čekovi. Nama su nudili da uzmemo koju oćemo banku da uzmemo, od privredne, zagrebačke, beogradske, vako, nako i nam je jedan od direktora predložio da idemo na poštansku štedionicu. Jer poštu, jugoslavensku poštu si imo i u Ljubljani i u Skoplju, Beogradu, Zagrebu, u svakom selu, selo ima pošta. I sad, ti s tim svojim čekovima to možeš dići. A beogradske banke imaš u Zagrebu, al ustvari nisi imo ni u Zagrebu. Zagrebačka je bila u Sarajevu, u Mostaru, možda u Imotskom ili šta ja znam negdje. I glupo bi sad bilo ići u zagrebačku banku. Privredne banke Sarajevo nije bilo svugdje, a pošta je bila svugdje. Tako da si s tim čekovima mogo podić platnu ili direktno platiti čekom. Ispuniš ček, kupio si odjelo, cipele, to košta 150 maraka, 150 hiljada ili milijun i pol. Pa ti ispuniš ček na milijun i pol i to će trgovac realizovat u roku od petnaestak, deset dana i to je platežno sredstvo bilo.“ (M. J., 68, intervju)

Narator dokumentarnog filma *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica* govori o danu plaće: „Za željezaru se živjelo, od željezare se živjelo. Sedamnaesti u mjesecu, bio je poseban dan za Zenicu, dan plate u željezari. Desetine brojača novca pristupalo je pakovanju platnih kuverti. Na dan isplate plate, supruge su s djecom dočekivale muževe na fabričkoj kapiji da ne propiju sve za jednu noć¹¹⁹. Nakon napornog radnog dana svoju muškost su radnici u postrojenjima teške industrije i rudnicima iskazivali u opijanju i uživanju trošeći teško stečeni novac.

¹¹⁹ Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*. 2019. Al Jazeera Balkans.

5.4. Utjecaj teške industrije na okoliš

Iskopavanje, održavanje, rad u rudnicima i izgradnja infrastrukture potrebne za rad mogu osim izmijenjene namjene korištenja zemlje imati negativne utjecaje na okruženje. To uključuje krčenje šuma, eroziju, promjene profila tla, onečišćenje lokalnih rijeka, potoka i jezera, dizanje prašine i buku.¹²⁰ Problem koji se pojavio u napuštenim rudnicima i tvornicama SBK i ZDK je taj što su zbog zapuštenosti postale opasne jer su u ruševnom stanju. Prema riječima mog sugovornika, koji je radio u Željezari Vareš prije raspada Jugoslavije, danas je ostatak infrastrukture postao opasan po prolaznike:

„Željezara stoji, ono, cigle što je ostalo onaj veliki dimnjak, dva velika dimnjaka, samo još koji dan da se sruše, da nekoga ubiju.“ (M. J., 68, intervju)

Onečišćenje okoliša je uglavnom veliki problem kada je teška industrija u pitanju, ali taj problem radnici i žitelji gradova ne primjećuju jednako kao i stručnjaci koji se tim problemom bave. Može se postaviti i pitanje o tome koliko je zapravo žiteljima gradova u kojima postoji upogonjena tvornica teške industrije uočljiva situacija onečišćenja. O onečišćenju koje čine tvornice govore moje dvije sugovornice koje su živjele i radile u Varešu prije rata u Jugoslaviji, gdje su željezara i rudnik bili veliki zagađivači:

„A tvornica svaka zagađuje, džabe ti čistog zraka i čiste vode ako nemaš šta radit. Znaš, malo je utjecalo, ali više je utjecalo na standard. Nema šta okoliš ako nemaš posao, kao što je jedan kolega reko za čist zrak i čistu vodu, bježi odatle, jer nema tu života.“ (V. T., 66, intervju)

„Nije, da ti kažem, prije, bilo je zagađenije, naravna stvar, nego sad. Na primjer sad i rijeka Stavnja sad je bistra, ima ribe, a prije toga nije bilo, ali neke velike zagađenosti nije.“ (S. B., 60, intervju)

Prema sugovornicima gradovi nisu bili zagađeni u prevelikoj mjeri, ali i činjenica da jesu bili zagađeni im ne bi smetala jer je u toj situaciji mnogo važnije imati radno mjesto. Svakako da rudarstvo i teška industrija imaju pozitivne utjecaje, a to je najviše izraženo u zapošljavanju. Imati radno mjesto značilo je biti ekonomski i financijski siguran, kao pojedinac, ali i regija, odnosno država sama po sebi.¹²¹ Sudeći po odgovorima mojih sugovornika, može se zaključiti kako onečišćenje nije bilo toliki problem kao što je nezaposlenost koja je dovela do dodatnih problema poput iseljavanja mladih.

¹²⁰ Haddaway, Neal d. et al. 2019. „Evidence of the impacts of metal mining and the effectiveness of mining mitigation measures on social–ecological systems in Arctic and boreal regions: a systematic map protocol.“ Dostupno na: <https://doi.org/10.1186/s13750-019-0152-8> (pristup 19. travnja 2022.)

¹²¹ Isto.

5.5. Propast industrije, pogled na prošlost, nostalgija i pesimizam na primjeru grada Vareš

Poznati su mnogi primjeri propadanja industrija na području današnjih SBK i ZDK. Mnoge tvornice su nakon osnutka BiH privatizirane i zapuštene. Konkretni primjer je grad Vareš u kojemu od gradskog naselja Vareš Majdan do Vareša postoji napuštena željezara i rudnik. Varešani na taj kompleks često gledaju s nostalgijom i pesimizmom jer se po pitanju revitalizacije nakon rata 1991. godine ništa nije uradilo. Prema mnogima kompleks je čak opasan zbog mogućnosti urušavanja. Na mjestu rudnika zbog zapuštanja, slijevanjem potoka s okolnih brda, formiralo se umjetno jezero Nula ili drugim nazivom Smreka.

Tijekom razgovora sa sugovornicima postavljeno je pitanje vezano uz to koliko im nedostaje život u upogonjenom industrijskom gradu. Na to pitanje odgovaraju dva sugovornika koji su živjeli i radili u Varešu od 1960-ih do raspada Jugoslavije sa sentimentalnošću, nostalgijom i pesimističnim pogledom na budućnost grada:

„Prijatelju, pa naravno, naravno, izumrla su sela, sve je to nestalo i tako isto čim vidiš onu željezaru i peć onu, pa onda sve tako gore uz Vareš, sve porušeno. Pa rudnik Smreka je sad pod jezerom. Prije je bilo sve to kopno. Prije su katepilari ili da ne nabrajam. Prije su išli spiralnim putem dole do u dno i izvlačili rudu gore u separaciju. Ne znam koliko je prošlo otkad Smreka više nije kopno.“ (S. F., 59, intervju)

„Srušeni su bunker, srušeno je sve. Tako da jedino možda za koju godinu, ovde u Varešu jedino će ostati zemlja, tlo, na kome je bila željezara eto.“ (S. B., 60, intervju)

Prema mnogim žiteljima Vareša, kompleks željezare je mogao nastaviti s radom od osnutka BiH jer je ona bila gotovo spremna za rad nakon rata. Prema mnogima željezaru nije uništio rat, nego politička nestabilnost u BiH. Prema riječima mogega sugovornika koji je živio u Varešu i radio na širem području SBK i ZDK kao električar, upravo je politika ta koja je uništila industriju, ali i životni standard u BiH:

„Znaš šta, Vareš je kao i većinu gradova politika uništila, nije rat, nije granata. Na varešku željezaru, na željezaru Zenica, na ilijašku, nije pala ba nijedna granata. To su ljudi uništili, vođe. Recimo ja ne znam baš dobro, ali neki Hercegovac, to mu je prezime Hercegovac, on je kupio željezaru Vareš poslije rata. Bilo na tenderu da se proda, ona je isječena u komade da se može ručno utovarati na kamion. Sve što se moglo isjeći, od željeza, od bronze, aluminija, sve se isjeklo i odvuklo, a puna su bila usta nekakvih obećanja prije rata, kad mi dođemo na vlast kako će željezara raditi, pa ovo, pa ono, uništili su sve. Prodali su pilanu ni za što ej. Čovjek privatnik ima u pilani u Varešu svojih strojeva, a odakle njemu taj stroj kad je pilana napravljena 74. godine. E to su njemu dužni nekakvi ti čelnici. Osposobili nešto malo te pilane, došo čovjek, izrezo nekoliko hiljada, stotina kubika građe. Nit je platio struju ni radnike ni vodu ni išta, pokupio se i otišo. Sve u dogovoru s nekim, on nije mogo sam uč. Dođoše Kinezi, oni su rezali hrastovinu, rezali su ovo, ono, radili jadnici i mislili da će tu bit nešto, pokupili se i otišli. I eno sad to zjapi, ni čuvara ni rasvjete nema ni išta, ustvari nema

se više šta ni ukrast sada. Nema nigdje ništa, nema tona željeza još u željezari da se nađe, da se može pobrati i da se može prodat.“ (M. J., 68, intervju)

6. ISKORISTIVOST NAPUŠTENIH RUDNIKA I TVORNICA

Prolazeći kroz gradove SBK i ZDK koji su do osamostaljenja BiH bili takozvani industrijski „giganti“ čest je prizor napuštenih industrijskih postrojenja, a izgubljena radna mjesta, masovna iseljavanja i veći mortalitet od nataliteta dovode do toga da i stambeni objekti postaju napušteni i ruševni objekti. Mnogobrojni su primjeri revitalizacije post-industrijskih gradova u svijetu. Iako građani BiH još nemaju osjećaj da su njihovi gradovi post-industrijski jer industrija u nekima od njih još opstaje, ipak se može reći da je tranzicija s industrijske u post-industrijsku državu pred završetkom. Privatizacije i politička situacija dovele su do toga da nekad upogonjene tvornice, radnike, život i rad ljudi od osnutka poduzeća do postepenog propadanja možemo nazvati industrijskom baštinom, a ne više industrijom. Mnogi primjeri iz svijeta, naročito iz post-industrijskih država poput Njemačke ili Engleske govore kako propast industrije ne mora biti nužno zlo, nego prilika za inovacije i prenamjenu.

6.1. Industrijska baština

Industrijska baština je vrsta baštine koja se u društvu vrlo rijetko spominje. Sve do nedavno, ova vrsta baštine je bila u najmanjoj mjeri valorizirana, registrirana i zaštićena u svim dijelovima svijeta. Industrijska baština ima svoje arheologe koji se bave nezinom valorizacijom i zaštitom, a pojam industrijske arheologije počinje se koristiti u vrijeme kada industrija počinje propadati u Europi sredinom dvadesetog stoljeća.¹²² Industrijska arheologija smatra se interdisciplinarnom znanosti koja proučava sve vrste povijesnih izvora, poput artefakta, dokumenata, ljudskih naselja, ali i prirodnih i gradskih krajobraza stvorenih za industriju ili od nje. Britanski povjesničar Michael Rix sa Sveučilišta u Birminghamu prvi je upotrijebio pojam industrijske arheologije, te ga veže uz očuvanje industrijske baštine koja je bila ugrožena novim razvojem. Nakon toga, industrijska arheologija dobila je mnoge definicije, a svima je zajednička tvrdnja da istražuje ostatke tehnologije i industrije, odnosno da poput drugih grana arheologije i ova proučava materijalnu kulturu u prošlosti, ali uglavnom industriju.¹²³ Osim toga, potrebno je istaknuti da industrijska arheologija razlikuje tri uža područja. Prvo je komercijalno područje koje se bavi istraživanjem artefakta, zgrada, struktura, znakova i simbola određenog industrijskog područja. Također, ovo područje bavi

¹²² Marinović, Marijana. 2010. „Industrijska baština u nastavi povijesti.“ *Povijest u nastavi VIII*, 15/1: 7 – 12.

¹²³ Isto, str. 7 – 12.

se istraživanjem raznih objekata poput restorana uz cestu, starih napuštenih motela, cesta, mitnica, zabavnih parkova, lanaca restorana, turističkih atrakcija i dr. Drugo je socijalno područje koje se odnosi na industrijske radnike, njihove uvjete ali i načine života, a posebno na njihove kuće, industrijska naselja, rekreacijske površine i crkve. Mnogi znanstvenici su u svojim radovima pisali i opisivali živote industrijskih radnika, kao što je američki znanstvenik Timothy Anderson koji je proučavao tvorničke gradove uz visoke peći u Hanging Rocku, u Južnom Ohio. Također, valja spomenuti i Geoffrey Timminsa koji je u svojem radu opisao život radnika u kućama u ruralnim britanskim tekstilnim kolonijama. Posljednje je urbano područje koje se bavi proučavanjem gradova, a prvi projekt ovakve tematike bio je onaj u Pompejima u 18. stoljeću. Urbana arheologija bavila se proučavanjem srednjovjekovnih i starovjekovnih gradova, ali kako se pojavila industrijska arheologija, njezini interesi proširili su se i na pojavu i razvoj industrijskih gradova. Donedavno je industrijska baština smatrana ružnim civilizacijskim proizvodom ili samo propalim tvornicama, no ipak, danas se sve više smatra dijelom opće kulture, dostojna znanstvenog proučavanja i zaštite, što olakšava njezino vrednovanje.¹²⁴ Industrijska baština, odnosno infrastruktura postaje zanimljiva kao takva tek onda kada propadne, bude zatvorena ili uništena. Tijekom godina nastale su mnoge definicije industrijskog nasljeđa, ali dvije značajne su objavljene.

Prva definicija proizlazi od Nižnijtagilske povelje koja industrijsko nasljeđe definira kao o nasljeđe koje se sastoji od ostataka industrijske kulture koja ima povijesnu, tehnološku, društvenu, arhitektonsku i znanstvenu vrijednost.¹²⁵ Druga je definicija nastala u sklopu ICOMOS-ove Opće skupštine održane u Parizu na kojemu je industrijsko nasljeđe definirano kao nasljeđe koje se sastoji od lokacija, struktura, sklopova, područja i krajolika, kao i strojeva, objekata i dokumenata koji pružaju dokaze o prošlosti ili stalnim industrijskim procesima proizvodnje, nabave sirovina i njihove prerade te infrastrukture vezane uz prijenos i uporabu energije i transporta.¹²⁶

Stanovništvo baštinu još uvijek shvaća kao element prošlosti koji pripada nekoj drugoj estetici, odnosno režimu. Ovo je izraženo u smjeni generacija koje žive u državama koje su nakon određenih promjena bile primorane industriju pretvoriti u baštinu, a zbog političkih problema, razloga zatvaranja postrojenja i nagrđenog izgleda prouzrokovanog zapuštanjem

¹²⁴ Marinović, Marijana. 2010. „Industrijska baština u nastavi povijesti.“ *Povijest u nastavi* VIII, 15/1: 12.

¹²⁵ „The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage / Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine.“ *Povijest u nastavi* VIII, 15/1: 177.

¹²⁶ *Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*. 2011. The Dublin Principles. Dostupno na: https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf (pristup 22. lipnja 2021.)

infrastrukture mlađe generacije se srame te industrijske baštine i ne žele ju shvatiti kao baštinu nego kao ruglo. To je čest problem na prostoru gradova SBK i ZDK. Određivanje važnosti industrijske baštine kao kulturne u nekim državama, s naglaskom na BiH, je izazovna budući da je to u odnosu na druge poprilično nova vrsta baštine. Zbog toga postoje brojni čimbenici prema kojima se određuje vrijednost industrijske baštine: njezina povijest, okruženje, kao i ekonomski, tehnički, ekološki, politički i društveni kontekst.¹²⁷ Industrija u SBK i ZDK nije još prepoznata kao industrijska baština, naročito kod mladih, dok starije generacije koje su radile u tim industrijama i koje su iste zvali „majkama hraniteljicama“ gledaju na napuštene tvornice s pesimizmom i nostalgijom.

6.2. Kreativna industrija kao lijek za napuštene rudnike i tvornice

Kreativna industrija važan je pokretač globalnog ekonomskog razvoja i ekonomije znanja, što donosi ogromne ekonomske koristi i mogućnosti zapošljavanja u inovacijama i kulturnom razvoju. Sam koncept kreativne industrije prvi put se pojavljuje u Australiji, odnosno u kulturnim i ekonomskim politikama australske vlade nazvanom *Creative nation: Commonwealth cultural policy*. Tim politikama australska vlast strateški se usmjerila prema poticajima izvoza nacionalnih kreativnih industrija na globalno tržište. Nedugo nakon toga koncept kreativnih industrija pojavljuje se i na području Europe, točnije u Velikoj Britaniji.¹²⁸ Kreativna industrija se može povezati s industrijskom baštinom, budući da je čest oblik kreativne industrije revitalizacija industrijske baštine u kulturne svrhe. Opća definicija za industrijsku baštinu govori da je ona dio kulturne baštine koji se bavi proučavanjem zgrada i artefakta industrije koji su naslijeđeni od prošlih generacija te se čuvaju u sadašnjosti i predaju novim generacijama, a usto predstavljaju i značajnu turističku atrakciju. Može se reći da interes za industrijsku baštinu raste kako se povećava i mogućnost njezina propadanja. Tako je Vijeće Europe dalo preporuke za zaštitu i očuvanje industrijske baštine, te ističu koliko su bitni njeni kulturni, tehnološki i društveni čimbenici.¹²⁹

Objekti industrijske baštine izuzetno su se raširili brojem i vrstom, te zbog toga mogu imati gospodarsku, kulturnu i psihološku ulogu u opisivanju i sagledavanju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Industrijska baština često se veže uz pojam urbane regeneracije čime

¹²⁷ Douet, James. 2012. *Industrial Heritage Re-Tooled, The TICCIH Guide to Industrial Conservation*, Lancaster: TICCIH: 8 – 9.

¹²⁸ *Creativity and Leadership in the Creative Industry: A Study From the Perspective of Social Norms*, https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.651817/full?fbclid=IwAR0C8h1rzQ_08YItFz4uCK7EE1nZtQ-HYWwXpjQHHQXSbkPVNAB_D5oeJoY (pristup 20. travnja 2022.)

¹²⁹ *Industrijska baština ili industrija baštine*, <https://www.bilten.org/?p=17031> (pristup 22. lipnja 2021.)

se baština pretvara u stambene prostore ili edukacijske centre, ali najčešće u centre kulturne namjene što pomaže u oživljavanju života grada.¹³⁰

Baština treba aktivno doprinijeti razvoju i unaprjeđenju života lokalne zajednice. Ako se u stare i zapuštene prostore smjeste nove aktivnosti, one uz svoj novi sadržaj dobivaju dodatnu vrijednost na osnovu njihovog povijesnog značaja. Prenamijenjeni i obnovljeni prostori mogu doprinijeti različitim sektorima poput kulturnih, turističkih, edukacijskih ili proizvodnih. Bitna je održivost kulturne baštine koja podrazumijeva njezinu zaštitu, ali i korištenje koje donosi prihode, a koji se mogu uložiti u zaštitu te iste baštine. Upravo tako se doprinosi osiguravanju održivosti kulturne baštine, te se ujedno omogućuje dodatno financiranje iz drugih izvora.¹³¹

Pitanje namjene baštine usko je vezano uz pitanje konzervacije ili restauracije. Kako bi uredili industrijsko dobro, industrijski arheolozi koriste razne metode uređivanja, a jedna od njih je konzervacijska restauracija. Ova metoda jako je cijenjena među znanstvenicima i institucijama upravo zato što ne eliminira već konstruktivno intervenira s novim materijalima u svrhu očuvanja cjelovitosti zgrade. Druga metoda koja se koristi je kritička restauracija, a koristi kod baštine kojoj je svrha bila primarno industrijska ili je bila namijenjena za tehnološku upotrebu. Takva vrsta baštine zahtijeva određene promjene kako bi se nastavilo korištenje određenog prostora, poput novih otvora, rezanja i ubacivanja novih elemenata, te širenje prostora.¹³² Na području SBK i ZDK razvoj kreativne industrije bi trebao imati nekoliko ispunjenih preduvjeta, a to se odnosi na rješenje problema privatizacije, financijski poticaj prenamjene napuštenih objekata, političku i općenito volju da se objekti prenamjene i educirane i iskusne osobe kao voditelje projekata prenamjene.

6.3. Iskoristivost napuštenih rudnika i tvornica

U mjestima u kojima je nekad intenzivno radila industrija u BiH, a danas se mogu naći samo napuštene tvornice, rudnici, zgrade na ivici rušenja i slično, a među stanovništvom često prevladava pesimizam. Na pitanje o tome može li se nešto uraditi po pitanju napuštene i često porušene infrastrukture odgovori su često negativni. Prema riječima mojih sugovornika koji su imali priliku vidjeti i živjeti u BiH dok je industrija bila na vrhuncu i danas kad je veliki

¹³⁰ *Revitalizacija kulturne i industrijske baštine*, <https://cib.uniri.hr/revitalizacija-kulturne-i-industrijske-bastine/> (pristup 22. lipnja 2021.)

¹³¹ Pandža, Kristina. 2019. „Novi prostor dobiven obnovom starog“. *Građevinar* 71/1: 69.

¹³² Jelinčić D. A. 2011. „Kultura kao lijek za propalu industriju“. U *Kulturna dediščina industrijskih panog/ Industrijska kulturna baština. 11. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo/ 11. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo: 60.

postotak tvornica zapušten ili uništen, na primjeru grada Vareša, odnosno Željezare Vareš ne vide mogućnost obnove ili prenamjene:

„Mislim da tu nema spasa, da će to ko drži, raditi po svom i da će to biti jedna obična skalamerija i to treba porušiti jer nema interesa. Nema ljudi da od toga nešto naprave. To je osuđeno na smrt i vjerujem da je realno, ne vidim čovječe, ko će isprazniti ono jezero Smreka i iscrpiti sav Droškovac, koji je podzemna eksploatacija dole. Na Droškovcu je bila pruga i mala lokomotiva koja je vozila rudu s gumenim transporterima. To je izvlačeno gore kod separacije. To, to da bi oživjelo treba naći biznismena koji ne zna šta će s novcem barem da pokuša jer to je osuđeno na smrt, nema tu nikakve ni stambene ustanove jer budimo realni, Vareš je od svojih dvadeset tisuća stanovnika sletio na pet, šest, ne znam koliko sad ima. To je jedan obični krš, te zgrade i vjerojatno će morati taj materijal porušiti da ne smeta, po nekakav život, nekakvih prolaznika.“ (S. F., 59, intervju)

„Nema tračka nade, nema. Tračka nade nema, a odnosno, vidi, taj koji je to kupio, on je i dan danas nekakav vlasnik toga. Inspekcija može naići i kazati da ovo treba srušiti, da ovo drvo se nagelo, past će po kome, imaš pravo, moraš da ga srušiš. Isto ko što i ona zgrada preko puta željezare, oluk visi, crijep se srušio, fasada otpada i oni su se sjetili i napisali „pazite, fasada se obrušava“. Znači ti sad trebaš ići s autom i pročitati šta ono piše. A tako je isto u centru grada preko puta distribucije i pošte, nagela se kuća, kaže „fasada se obrušava, pazite.“ (M. J., 68, intervju)

U slučaju da nema pesimizma, prema mišljenju sugovornika najbolja opcija je da se napuštene tvornice i rudnici vrate istoj svrsi kao i prije, odnosno proizvodnji, a kod onih iseljenih, naročito na obali Republike Hrvatske, postoji ideja o razvijanju turizma ili infrastrukture potrebne za razvoj grada. No, i tu vlada određena količina pesimizma. Prema riječima moje sugovornice, koja u odnosu na ostale sugovornike industriju Jugoslavije vidjela kroz oči djeteta, vidi mogućnost obnove novijih postrojenja koji nisu zapušteni poput vareške željezare:

„To bi bilo malo nemoguće, ali znači, neke manje tvornice poput na primjer TRD-a¹³³ i one neke novije tvornice. Tu bi se možda moglo pokrenuti, na primjer, tvornica rezervnih dijelova bi se mogla pokrenuti i ova novija, a sama željezara i sve, sva ta industrijska ajmo reć zona od rudnika. Ovako, pošto se u Varešu, a to je jako mali grad, pošto se tek razvija malo seoski turizam, pošto ima jako puno potencijala, odnosno pitke vode, izvori, šume i sve to. Kad bi recimo zaživjelo to sve, cijeli kompleks željezare prenamijeniti u muzeje i diskoteke, da se privuku mladi. Tamo je recimo livnica, odnosno to bi bila visoka peć koju su gradili austro..., odnosno koja je već sagrađena za vrijeme Austro-Ugarske.“ (B. T., 43, intervju)

Na primjeru grada Vareša jedna od sugovornica odgovara na pitanje postoji li način da se tvornice koje su u lošem stanju u gradu prenamjene ili obnove, odnosno grad revitalizira odgovara ukazujući na političku volju:

¹³³ Tvornica rezervnih dijelova Vareš.

„Postojalo bi, samo da se obezbijede radna mjesta, ali nema političke volje. To je najviše, našlo bi se ono. Jer ako nema posla, nitko se neće vratiti, a tamo di je posao, jer Vareš su i sačinjavali od, radi posla od Poljaka, Čeha, Slovenaca, Makedonaca, Srbijanaca, Hrvata, ne znam više koje nacije tu nije bilo. E tamo di ima posla, tamo će se i dolaziti i vraćati. Sad oće li se vraćati, al ako ima posla i ako mu je obezbijedeno, što ne bi. Samo da ima malo volje političke našlo bi se ono, ali nema. Daj Bože, eto pričaju o tom nekom rudniku, ali oćel to, nešto se buši, nešto se gradi, ali daj Bože da proradi. Ja bi voljela. Kad bi to proradilo, to bi bilo dobro. Znaš, oni pričaju o tome, ali oću li ja to dočekati? Da to proradi, to je pitanje, to je veliki upitnik.“ (V. T., 66, intervju)

Kada se ponudi kao opcija uz primjer dobre prakse u svijetu, sugovornici često kažu kako uz bolju političku situaciju i financijske resurse postoji mogućnost obnove gradova tako da se iskoristi industrija kao industrijska baština. Velika razlika je u mišljenju mlađeg i starijeg stanovništva. Mlađe na propalu industriju gledaju više kao na ruglo, a starije kao na infrastrukturu zbog koje je postojao život u tom gradu. Stasanjem novih generacija sve više će biti onih koji se ograđuju od te industrije i kao rješenje uzimaju u obzir njezino rušenje i uklanjanje. Stoga je nužna i edukacija u tom području. Likovna umjetnica Dubravka Kušćević piše: „Kada se govori o kulturi, odgoju i obrazovanju nemoguće je ne primijetiti njihovu međusobnu povezanost. S jedne strane imamo kulturu - svijet presnažan u svojoj simbolici, širini i bogatstvu, s neizmjernim brojem značenja kojim obiluje i sadržaja koje prenosi, dok s druge strane stoji subjekt spoznaje - dijete - čovjek oboružan svojim spoznajnim moćima, da shvati kulturu, prenosi njezine vrijednosti i stvara novu kulturu. Ovaj spoznajni sraz subjekta sa stvarnošću unutar kojeg pojedinac formira svoja znanja u izgradnji vlastita iskustva svijeta uz pomoć kojega ostvaruje posve novu i suštinski drugačiju vezu sa svijetom, odvija se kroz društvena djelovanja, kroz društvenu interakciju. Zato je kulturu moguće designirati i kao mrežu ili sustav akumuliranih znanja, običaja, vrednota, vjerovanja i obrazaca ponašanja pomoću kojih se rješava temeljno pitanje – pitanje vlastitog opstanka.“¹³⁴ Edukacijom mladih može se utjecati na pozitivno mišljenje o napuštenim industrijskim infrastrukturama te naposljetku ideje o renovaciji i prenamjeni.

Tijekom intervjua mlađi sugovornici između 20 i 35 godina predstavljaju svoje ideje prenamjene tvornica u rodnim krajevima. Prva sugovornica, studentica kulture i turizma u Puli, govori o mogućnosti prenamjene tekstilne industrije u Požegi:

„Znači s obzirom na to da je to tekstilna industrija. U prošlosti požeškog kraja to je bila vrlo popularna i razvijena obrada tekstila. To je dio požeške povijesti pa bi možda bilo najbolje da čak neko uloži da se ponovo otvori ta industrija jer je jako puno ljudi izgubilo posao kad je zatvorena ta industrija, a ako ne tako onda sam za da se otvori

¹³⁴ Kušćević, Dubravka. 2015. „Kulturna baština – poticatelj dječjeg razvoja (likovni aspekt)“. *Školski vjesnik*, 64/3: 481.

neki muzej ili zanatski centar u kojemu bi bili prikazani, kako da kažem, ili bi u njemu neki ljudi učili kako se taj tekstil obrađivao, načini šivanja i slično jer je to zanat koji se prenosio s koljena na koljeno. Pa da ne bi on sad potpuno izumro, da se nekako bar sačuva kroz taj muzej ili zanatski centar.“ (V. Š., 23, intervju)

Drugi sugovornik, koji je student ekonomije u Zagrebu, na primjeru Tvornice olovaka Zagreb (TOZ) govori kako sitnice poput olovaka s kojima su djeca nekad crtala predstavljaju kulturnu vrijednost:

„Da, dapače, evo odma jedan specifičan primjer. Na primjer tvornica olovaka Zagreb TOZ. Svaka osoba u Hrvatskoj je, evo ja imam 24 godine, od ljudi moje generacije, odnosno ljudi moje generacije ili starija je za vrijeme svoje osnovne škole ili neke više pisala nešto ili crtala TOZ-ovom olovkom, bojicom, pastelom ili nešto. Danas je TOZ-ova tvornica ugašena, više nije u funkciji, to je napuštena tvornica. To je bilo jedno, ne samo mjesto u Zagrebu, nego mjesto u Hrvatskoj, u cijeloj našoj regiji, mjesto otkud su jedne banalne stvari poput olovke proizlazile i išle svima, tako da tu postoji nekakva povijesna vrijednost. Ne samo u ime Zagreba nego i u ime cijele regije koja bi se dala prezentirati, i ljudima iz okolnih država, ali i ljudima iz diljem svijeta jer postoji neka priča iza toga.“ (M. T., 23, intervju)

Treći sugovornik govori o mogućnosti obnove „grada rocka“ i grada Rijeke u kojemu je industrija na ivici opstanka. Prema riječima mojega sugovornika potrebno je industrijsku baštinu prenamijeniti u sadržaj za mlade:

„Moje osobno mišljenje je u javne prostore i sadržaje za mlade zato što toga u Rijeci kronično fali. Od mjesta za izlaske, do, i to nije da se ja sad lovim za mjesta za izlaske, ali je bitan faktor, s obzirom na to da je ta scena dosta zamrla i Rijeka više nema privilegiju nositi titulu „grada rocka“, to je nekakav identitet s kojim se dosta dugo godina dičila, međutim taj identitet je umro s novim generacijama. A jednostavno, prenamijenio bi u prostore za edukaciju mladih i za edukaciju građanskog društva. Znači nekakve javne prostore koji bi bili dostupni svima, u kojima bi postojali nekakvi smisleniji sadržaji osim nekakvih sporadičnih i mini programa koji dođu, odu, zaborave se. Mislim da je to jedini način zašto, to jest reko sam, većina tih prostora je u samom centru grada i jedini način kako bi to bilo izvedivo, a da opet svi od toga imaju nekakvu korist, da se prenamijeni u javne prostore s edukativno-zabavnim sadržajima. Znači da se gradi za te nove generacije, jednostavno da se stvori platforma koja će gurati Rijeku dalje u budućnosti.“ (D. G., 34, intervju)

Napuštena industrijska postrojenja imaju velik potencijal za prenamjenu u bilo kakve, određenom gradu potrebne svrhe. Prema mišljenju educiranih, ali i na osnovu svjetskih primjera, s naglaskom na post-industrijska gradove zapadnog dijela Europe, kultura je najbolji lijek za propalu industriju, ali se u obzir trebaju uzeti i potrebe grada.

Hrvatska povijest je usko vezana uz povijest Bosne i Hercegovine. U nekoliko navrata i kroz nekoliko stotina godina bile su u sklopu istih država. Od vladavine Austro-Ugarske do raspada Jugoslavije industrija je na oba prostora bila jedan od glavnih sektora te donosila najveće prihode i zapošljavala velik broj radnika. Nakon raspada Jugoslavije, u BiH dolazi do

propasti industrije na kojoj se ništa ne radi u smislu revitalizacije ili prenamjene. U Hrvatskoj se u određenoj mjeri radi na revitalizaciji industrijske baštine jer stanovništvo, s naglaskom na mlade, ideje razvija na primjeru zapadnih zemalja Europe, dok stanovnici BiH i dalje žive s pesimizmom i nostalgijom koju prenose na mlade. Konkretni primjer u Hrvatskoj je projekt Rudarske republike organizatora *Udruga Labin Art Express XXI* u kojemu je moguće obići dio rudnika u Raši uz stručnu pratnju.¹³⁵ Taj primjer mogao bi se implementirati u gotovo svim gradovima SBK i ZDK u kojima su postojali aktivni rudnici, a primjeri mojih ispitanika u industrijskim gradovima.

6.4. Primjeri prakse u svijetu

European Network of Industrial Heritage ili European Route of Industrial Heritage (ERIH) bavi se odabirom i prenamjenom propalih industrijskih postrojenja ili čitavih gradova kako bi se podignula kvaliteta života lokalne zajednice. ERIH je europska ruta industrijske kulture, odnosno mreža najvažnijih mjesta industrijske baštine u Europi. ERIH je dosad obradio tematske rute u 28 zemalja i više od 500 projekata u Europi i taj broj nastavlja rasti.¹³⁶

Revitalizacija industrijske baštine dijeli se na regeneraciju čitavih gradova, regeneraciju gradskih četvrti i regeneraciju pojedinih zgrada, zbog čega se smatra da je revitalizacija industrijske baštine trojakog karaktera.

Englesku se danas naziva domovinom industrijske arheologije jer se u Velikoj Britaniji po prvi put javlja pojam industrijska arheologija kojega prvi puta spominje britanski povjesničar Michael Rix. Industrijska revolucija je, može se reći, “pokrenula“ Engleze, te zbog toga Engleska danas obiluje primjerima revitalizacije.¹³⁷

Poznati primjeri urbane regeneracije gradova svakako su Newcastle i Gateshead, susjedni gradovi sa snažnom industrijskom prošlosti koje razdvaja rijeka Tyne. Newcastle je bio sjedište teške industrije koja se fokusirala na brodogradnju, strojarstvo i izvoz ugljena, dok se Gateshead fokusirao na željezne proizvode. Ovi gradovi revitalizirali su gradske prostore, te danas slove kao kulturno-turistički centri na temelju industrijske baštine. Gateshead prvu urbanu regeneraciju započinje investiranjem u razvoj kulturne četvrti uz riječna pristaništa Gatesheada, te obiluje mnogim umjetničkim instalacijama od kojih je najpoznatija The Angel

¹³⁵ Rudarska republika, <https://www.istrainspirit.hr/event/rudarska-republika/> (pristup 11. lipnja 2022.)

¹³⁶ Das Erih – Routensystem: Ihr Wegweiser zu Europas Industriellem Erbe, <https://www.erih.de/ueber-erih/das-routensystem> (pristup 22. lipnja 2021.)

¹³⁷ Jelinčić D. A. 2011. „Kultura kao lijek za propalu industriju“. U *Kulturna dediščina industrijskih panog/ Industrijska kulturna baština. 11. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo/ 11. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo: 61.

of North. Newcastle pak razvija područje uz rijeku-Quayside, razvijaju se stanovi i kultura, a postao je i poznat grad noćnog života s mnogim restoranima i barovima, te sadržajem oko kazališta Theatre Royal.¹³⁸

Što se tiče regeneracije gradske četvrti treba spomenuti London i njegove četvrti. Londonske četvrti podvrgnute su raznim vrstama urbane regeneracije, primjer je East-End, četvrt koja je nekad bila pomorska industrija, a danas je pretvorena u umjetničku zonu ali i najskuplju četvrt u gradu. Četvrt Canary Wharf¹³⁹ je pak pretvorena u stambeno područje, dok je Tržnica Old Spitalfields gastronomski raj i okupljalište mladih umjetnika i dizajnera koji prodaju svoju robu na štandovima, a unutrašnjost tržnice postala je mjesto za festivale, kino-predstave, koncerte, izložbe i drugo.¹⁴⁰

Regeneracija pojedinih zgrada ima najbrojnije primjere, a riječ je o prenamjeni samih industrijskih zgrada i postrojenja. Najpoznatiji takvi primjeri su Knitting Factory u New Yorku, Tate Modern Gallery u Londonu, Baltic Centre for Contemporary Art u Gatesheadu.

Knitting Factory smješten je u starom skladištu tvrtke Avon Product s namjerom da postane mjesto njujorške kulturne scene. Od otvorenja sadržaj centra se samo proširivao te su se u njemu izvodile razne umjetnosti, pjesničke večeri, izložbe umjetnika ali i ugostiteljstvo, a da nju radi i kao umjetnička galerija i bar.

Baltic Centre for Contemporary Art najveći je centar suvremene umjetnosti na svijetu, a nalazi se u Gatesheadu. Centar je smješten u zgradi napuštenog mlina, a sadrži specifične i ambiciozne programe izložbi koje se kontinuirano mijenjaju, te je vodeći svjetski centar u prezentaciji i komunikaciji suvremene vizualne umjetnosti. S obzirom na to da nema stalni postav, predstavlja mnoge umjetnike iz raznih zemalja što mu osigurava raznolikost i velik broj posjetitelja, a osim toga pruža priliku za relaksaciju i zabavu.¹⁴¹

Tate Modern Gallery nacionalna je galerija moderne umjetnosti koja se nalazi u Londonu i predstavlja jednu od četiri Tate galerije. Otvorena je 2000. godine, a predstavlja umjetnosti od 1900. godine do danas. Kolekcija ove galerije sadrži poznata djela Picassa i Matissea, nadrealistička djela Dalija, Ernsta i Miroa, te skupinu kultura i slika i dr. Jedan od

¹³⁸ Isto, 61 – 62.

¹³⁹ Poslovna četvrt u Londonu koja je između 1802. i 1939. godine bila jedno od najprometnijih pristaništa na svijetu. Naziv je dobila po Kanarskim otocima koji su bili primarni trgovinski partneri pristaništa.

¹⁴⁰ Jelinčić D. A. 2011. „Kultura kao lijek za propalu industriju“. U *Kulturna dediščina industrijskih panog/ Industrijska kulturna baština. 11. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo/ 11. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo: 62 – 63.

¹⁴¹ Isto, 65 – 66.

najupečatljivijih stvari jest The Weather Project, instalacija reprezentacije sunca i neba koji dominiraju hodnikom, a zrakom se širi maglica.¹⁴²

Postoji još mnogo primjera dobre prakse na osnovu kojih gradovi SBK i ZDK mogu stvoriti ideju kao jedan od preduvjeta za razvoj kreativne industrije. Naravno da je jedan od primarnih razloga i samo očuvanje industrijske baštine.

Na osnovu najčešće spomenutih gradova SBK i ZDK u radu, Vareša i Zenice, predstavio bi prijedloge revitalizacije industrijske baštine. Željezara u Zenici nije u jednako ruševnom stanju budući da su neka postrojenja i dalje u funkciji, stoga bi revitalizacija te baštine bila lakša. Prema mome mišljenju revitalizacija Zenice trebala bi se bazirati na kulturi. U gradu su rođeni mnogi poznati glumci, redatelji, glazbenici i likovni umjetnici.¹⁴³ Tako bi stare građevine kompleksa Željezare Zenica trebalo obnoviti i prenamijeniti u kazališta, koncertna mjesta, mjesta za snimanje filmova i glazbe te društvene centre poput muzeja i slično. Jedan od konkretnih primjera bi svakako mogao biti gradnja galerije koja bi sadržavala radove ciklusa Tomislava Perazića pod nazivom „Ljudi i vatre“, u kojemu su predstavljeni slikovni uradci o željezari, radu i radnicima zeničke željezare.¹⁴⁴ Ciklus je jedinstven primjer industrijske baštine koji se može prezentirati i samim time očuvati, budući da je veliki broj djela oštećeno tijekom rata u Jugoslaviji. O tome govori i sam Perazić:

„Sve je nekako tmurno, moje slike su izrešetane, izgelerisane. Prije 20 godina sam zadnji put bio ovdje. Ovih 5 murala naslikao sam 1966. godine, predstavljaju proizvodni program kovačnice. Još jedan, i to jedini dobro sačuvan ima u upravnoj zgradi Kovačnice.“¹⁴⁵ (T. P., dokumentarni film)

Željezara i rudnik Vareš danas kod mnogih Varešana predstavljaju ruglo i sramotu. Neki dijelovi kompleksa su u ruševnom stanju pa bi njihova obnova bila gotovo nemoguća. Stoga prvi čin revitalizacije bi trebao biti uklanjanje opasnih građevina. Vareš je smješten u području planine Zvijezde, na 829 metara nadmorske visine, s velikom količinom šume i tekućica.¹⁴⁶ Količina šume i visoka nadmorska visina ga čine pogodnim za lječilišni turizam, stoga moj prijedlog revitalizacije bi bio prenamjena infrastrukture i izgradnja nove u svrhe zimskog i lječilišnog turizma. Prednost je svakako blizina glavnog grada Sarajeva, do kojega je za vrijeme rada Željezare bila otvorena pruga. Zbog loše prometne povezanosti, bilo bi

¹⁴² *Tate Modern*, <https://www.tate.org.uk/visit/tate-modern> (pristup 22. lipnja 2021.)

¹⁴³ Tarik Filipović, Žarko Mijatović, Jasna Ornela Bery, Danis Tanović, Slobodan Stojanović, Jasmin Dizdar, Saša Domuz, Nedim Talić, Sanela Redžepagić, Alija Kulenović, Tomislav Perazić, Zoran Džapo i drugi.

¹⁴⁴ *Iz uzavrelog grada: Tomislav Perazić, posljednji socrealistički slikar*, <https://zurnal.info/clanak/tomislav-perazic-posljednji-socrealisticki-slikar-/19786> (pristup 20. travnja 2022.)

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ *Vareš*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=63897> (pristup 20. travnja 2022.)

potrebno obnoviti željezničku prugu i cestu prema Sarajevu. Planinsko okruženje čini Vareš pogodnim za zimski turizam, a popularno je među mještanima kupanje u umjetnom jezeru Nula u ljetnim mjesecima, stoga je moguć razvoj turizma tijekom cijele godine.

7. ZAKLJUČAK

Prostor današnje BiH je često kroz povijest bio središte sukoba između istočne i zapadne Europe. Svaki od sukoba te naposljetku okupacija ovog teritorija ostavio je kulturni trag. Miješanja kultura kroz povijest stvorili su poseban identitet BiH u kojoj žive tri nacije: Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Okupacija prostora BiH je bila važna iz više razloga, a onaj koji ovaj rad prati jesu događanja vezana uz dobivanje prirodnih resursa, koji su jedan od glavnih razloga početka i razvoja industrijalizacije. Početci razvoja industrije vežu se uz okupaciju od strane Austro-Ugarske te svoj vrhunac industrija BiH doživljava u sastavu Jugoslavije. Nakon rata koji je razdijelio Jugoslaviju, BiH postepeno prolazi kroz deindustrijalizaciju.

Iako postoji još nekoliko poduzeća koja se bave rudarstvom, teškom ili lakom industrijom na prostoru SBK i ZDK, može se slobodno reći da su ova dva kantona, kao i gotovo cijeli prostor BiH post-industrijski. Tranzicija s industrijskog na post-industrijsko odvijala se od osamostaljenja BiH, kada su mnoge tvornice privatizirane, uništene ili pokradene tijekom posljednjeg rata na prostoru BiH.¹⁴⁷ Loša briga o industrijskim postrojenjima, zatvaranje, privatiziranje, otkazi i mnogi drugi problemi doveli su do toga da stanovništvo gleda na napuštena postrojenja s pesimizmom. Zbog nestašice radnih mjesta mlado stanovništvo odlazi u druge države „trbuhom za kruhom“. Često je u pitanju visokokvalificirana mlada radna snaga, stoga nema educiranih koji bi potakli da se po pitanju napuštene infrastrukture nešto napravi.

Iz rada može se zaključiti kako je život u industrijski razvijenim gradovima nekad bio aktivniji i činjenica da stariji gledaju na današnju situaciju s pesimizmom i tugom potvrđuje kako je nekad u pojedinim segmentima bilo bolje. Tijekom razgovora sa sugovornicima često se javlja nostalgija za vremenom u kojemu je industrija bila na vrhuncu u BiH. Tvornice u Jugoslaviji su često predstavljane kao „majkom hraniteljicom“¹⁴⁸ u industrijski aktivnim gradovima. „Majka hraniteljica“, odnosno industrija, nije imala taj naziv samo zbog činjenice da je hranila radnike i stanovnike određenog mjesta, nego predstavlja širi pojam. Prema ovom radu industrija je grad činila aktivnijim i sadržajnijim. Organizirane su mnogobrojne društvene aktivnosti, bolja je bila prometna povezanost, u gradovima je bio znatno veći broj mladih, niža stopa iseljavanja uzrokovana sigurnim radnim mjestima. Da stanovništvo nije zadovoljno s današnjom situacijom pokazuju mnogi protesti, pješačenja nekoliko stotina

¹⁴⁷ *Tiho ubijanje s predumišljajem: Sjećate li se fabrika koje su nestale u privatizaciji?*
<https://impulsportal.net/index.php/kolumne/drustvo/5616-tiho-ubijanje-s-predumisljajem-sjecate-li-se-fabrika-koje-su-nestale-u-privatizaciji> (pristup 20. travnja 2022.)

¹⁴⁸ Gutić, Amarildo *Raspada industrije u BiH: Željezara Zenica*. 2019. Al Jazeera Balkans.

kilometara do Sarajeva, kako bi se izborili za novac koji su zaradili tijekom dugogodišnjeg rada,¹⁴⁹ a koji im nitko ne isplaćuje u mirovinama.

Povijest industrije predstavljena u radu pokazuje industrijski napredak zapadne Europe u odnosu na prostor BiH. Industrijalizacija BiH počinje znatno kasnije u odnosu na zapadne zemlje Europe, a početak se veže upravo uz okupaciju od strane Austro-Ugarske koju u ovom slučaju možemo nazvati jednom od zapadnih zemalja. Ako usporedimo povijest industrije zapadne Europe i BiH sa sadašnjošću, onda postoji nada na će i BiH u budućnosti slijediti primjer revitalizacije industrijske baštine. Većina mojih sugovornika, koji su živjeli i radili u gradovima u kojima je bila aktivna neka tvornica, na današnju situaciju ipak gleda s pesimizmom ne dajući gotovo nikakve nade napuštenim tvornicama.

Predstavljene su posebno rudarstvo, teška i laka industrija, koji su imali veliki utjecaj na razvoj SBK i ZDK. Rudarstvo je jedan od glavnih razloga zbog kojih se Austro-Ugarska odlučila na izgradnju infrastrukture potaknute teškom industrijom na tim prostorima BiH. Predstavljene su i industrijske revolucije kroz koje se može na zanimljiv način pratiti razvoj industrije u BiH u odnosu na zapadne zemlje Europe.

Revitalizacija industrijske baštine je jedna od najbitnijih tema kada se govori o trenutnom stanju tvornica SBK i ZDK. Ciklus djela „Ljudi i vatre“ svakako je jedan od jedinstvenih primjera industrijske baštine, u kojemu je industrija povezana s umjetnošću. Očuvanje ovakvih primjera je bitno jer na taj način prezentacija industrijske baštine može biti bogatija. Kroz intervju i primjere dobre prakse predstavljene su primjeri na koji način bi se mogla potaknuti iskra razvoja SBK i ZDK no dok se ne riješe mnogi problemi, naročito privatizacija i situacija koja ne dopušta razvoj BiH, teško da bi se mogao implementirati ijedan od primjera dobre prakse. Druga stavka je edukacija mladih koja je neophodna za budućnost ne samo za revitalizaciju industrijske baštine, nego i opstanak općenito.

¹⁴⁹ Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Krivaja*. 2019. Al Jazeera Balkans.

POPIS LITERATURE

a) Knjige

1. Čaplja, Nerdžis i drugi. 2019. *Mapiranje industrijske baštine grada Zenice – Prvi dio istraživanja*. Zenica: Grad Zenica i Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta ZDK.
2. Douet, James. 2012. *Industrial Heritage Re-Tooled, The TICCIH Guide to Industrial Conservation*, Lancaster: TICCIH.
3. *Izmjene i dopune Prostornog plana KSB/SBK 2005-2025 godina, 2017*. Sarajevo: IPSA Institut.
4. Juzbašić, Dževad. 2002. *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
5. Kenneth A., Sheedy i Gillian Davis. 2020. *Metallurgy in Numismatics 6. Mines, Metals, and Money Ancient World Studies in Science, Archaeology and History*. London: Australian Centre for Ancient Numismatic Studies, Macquarie University, The Royal Numismatic Society.
6. Matošević, Andrea. 2011. *Pod zemljom. Antropologija rudarenja u Labinštini u XX. stoljeću*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
7. Matošević, Andrea. 2015. *Socijalizam s udarničkim licem*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
8. *Principi i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika*, 2018. Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
9. Strategija razvoja Zeničko-dobojskog kantona za period 2021. – 2027. godina. Nacrt. 2020. Zeničko-dobojski kanton.
10. Zeničko-Dobojski kanton u brojkama. 2018. Federalni zavod za statistiku BiH, Sarajevo.

b) znanstveni članci i radovi

1. Bilandžić, Dušan. 1974. „Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji u svjetlu različitih društveno-političkih sistema“. *Politička misao*, 11 (1-2): 101 – 114.

2. Bonfiglioli, Chiara. 2014. „Orodnjavanje socijalnog građanstva: tekstilne radnice u postjugoslavenskim državama.“ U *Diskrepancija*. 13/19: 125 – 155. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/129235>
3. Botica, Ivan. 2019. „Bosna i Hercegovina: Bosansko kraljevstvo“. U *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja. Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku*. Karbić, Marija. Zagreb: Matica hrvatska, 401 – 442.
4. Economopoulos, John N. 1996. „Mining Activities in Ancient Greece from 7th to the 1st Centuries BC“. *Mining History Journal*. 109 – 114.
5. Farkaš, Helena. 2014. „Slobodno vrijeme kao resurs u postindustrijskome društvu.“ U *Amalgam*. 6/7: 37 – 56. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/134855>
6. Filipović, Sergej. 2014. „Suvremeni pogled na jugoslavensku svakodnevicu. Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo u očima nove postjugoslavenske humanistike, ur. Lada Duraković i Andrea Matošević, Pula-Zagreb: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Sa(n)jam knjige u Istri, 2013.“ *Radovi*, 46/1: 438 – 442.
7. Hadžić, Izet. 2016. „Povijesni kontinuitet razvoja državnosti Bosne i Hercegovine do Prvog svjetskog rata“. *Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije* 40/10: 103 – 120.
8. Handžić, Adem. 1984. „Rudarstvo u Bosni – XV do XVII stoljeće“. *Istambul Universitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. Istanbul, 321 – 360.
9. Hrelja, Kemal. 1974. „Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do Drugog Svjetskog rata.“ U *Acta*. Zagreb: Historico – Oeconomica Jugoslaviae 1/1: 17 – 35.
10. Husić, Aladin. 2015. „Teritorijalni i demografski razvitak Travnika u vrijeme osmanske uprave“. U *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*. Lavić, Osman. 17 – 26.
11. Janović, Zvonimir i Jukić, Ante. 2018. „Povijest kemije i kemijskog inženjerstva: Sto godina Haber-Boschova postupka dobivanja amonijaka izravnom sintezom od sastavnih elemenata“. U *Kemija u industriji*, 67/11-12: 479 – 493. Dostupno na: <https://doi.org/10.15255/KUI.2018.029> (pristup 19.4.2022.)
12. Jelinčić D. A. 2011. „Kultura kao lijek za propalu industriju“. U *Kulturna dediščina industrijskih panog/ Industrijska kulturna baština. 11. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo/ 11. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo, 58 – 69.
13. *Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*. 2011. The Dublin Principles. Dostupno na:

https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf (pristup 22.6.2021.)

14. Kamberović, Husnija. 1993. „Radna obaveza u Bosni i Hercegovini od 1947. do 1952. godine.“ *Radovi* 26, 26/1: 177 – 186.
15. Kamberović, Husnija. 1998. „Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine.“ *Časopis za suvremenu povijest*, 30/2: 359 – 376.
16. Kamberović, Husnija. 2017. „Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji. U stalnom procepu“ U *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd: 57 – 81.
17. Karanović, Zoja i Katić, Vesna. 1988. „Od roglja do kafića – vidovi okupljanja mladih i kulturne promene u vojvođanskim selima.“ U *Sociologija sela*. Poljoprivredni fakultet, Novi Sad. 101/102: 267 – 276.
18. Kumar M. Haradhan. 2019. *The First Industrial Revolution: Creation of a New Global Human Era*. *Journal of Social Sciences and Humanities*. 4/5: 377 – 387.
19. Kušević, Dubravka. 2015. „Kulturna baština – poticatelj dječjeg razvoja (likovni aspekt)“. *Školski vjesnik*, 64/3: 479 – 491.
20. Marinović, Marijana. 2010. „Industrijska baština u nastavi povijesti.“ *Povijest u nastavi* VIII, 15/1: 7 – 20.
21. Matošević, Andrea. 2010. „Kaljenje muškosti u industrijskom miljeu: „Čvrsti tipovi“ fizički rad i identitet.“ U *Narodna umjetnost* 47/1: 29 – 47.
22. Murko, Dragutin i Devetak, Zdravko. 1998. „Proizvodnja zlata prema rukopisu fra Ivana Krešića.“ U *Povijesni prilozi*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 113 – 119.
23. Pandža, Kristina. 2019. „Novi prostor dobiven obnovom starog“. *Građevinar* 71/1: 68 – 74.
24. Pašalić, Esad. 1954. „O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini“. U *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*. Benac, Alojz. Sarajevo. 47 – 75. Dostupno na: <https://www.scribd.com/document/369354928/Esad-Pa%C5%A1ali%C4%87-O-Anti%C4%8Dkom-Rudarstvu-u-BiH> (pristup 20. travnja 2022.)
25. Pličanić, Maja. 2014. „Percepcija industrijskog naslijeđa iz perioda austrougarske uprave kao neodvojivog dijela kulturne baštine Bosne i Hercegovine“. U *Suvremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*. Sanković S., Vjekoslava, ur. Sarajevo: Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, 59 – 67.

26. Pombrić, Alma, Džejlana Jašić i Haris Jahić. 2018. „Kulturno-historijsko nasljeđe Zeničko-Dobojskog Kanrona“ . *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae* 10: 85 – 104.
27. Spasić, Ivana. 2012. „Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji.“ U *Sociologija*. 54/6: 577 – 594.
28. Šunjić, Marko, 1989. „Trogirski izvještaj o turskom osvojenju Bosne (1463)“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XXXIX*, Sarajevo 1989, 139 – 157.
29. Veladžić, Edin. 2003. „Dževad Juzbašić, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo. Str. 531.“ U *Prilozi*, 32. Sarajevo: 333 – 425.
30. Vukšić, Zdravko. 2016. „Harač“. *Porezni vjesnik* 7-8, 139 – 156.
31. Županić, Katarina-Kaja i Puljić, Mihael. 2017. „Turizam u Jugoslaviji 1970-ih“. *Rostra*. 8/8: 233 – 246.
32. „The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage / Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine.“ *Povijest u nastavi* VIII, 15/1: 169 – 182.

c) dokumentarni filmovi

1. *Alija Sirotanović i Svetozar Vukmanović. Tempo – Dokumentarni film*, <https://www.youtube.com/watch?v=aI4XvRI8KcA> (pristup 17.4.2022.)
2. *Devalvacija jednog osmijeha*, <https://www.youtube.com/watch?v=GILGmiarwcY>, (pristup 11.4.2022.)
3. *Druže Tito, lopata je mala*, <https://www.youtube.com/watch?v=R5GQFYsTYFE> (pristup 17.4.2022.)
4. Gutić, Amarildo *Raspad industrije u BiH: Željezara Zenica*. 2019. Al Jazeera Balkans, <https://www.youtube.com/watch?v=ScrxsE1oONc> (pristup 20.7.2022.)
5. Gutić, Amarildo. *Raspad industrije u BiH: Krivaja*. 2019. Al Jazeera Balkans, https://www.youtube.com/watch?v=RxvhD_20f7E (pristup 20.7.2022.)
6. *Raspad industrije u BiH: Bratstvo Novi Travnik*. 2019. Al Jazeera Balkans, <https://www.youtube.com/watch?v=Qx2DXGeJLbw> (pristup 20.7.2022)

d) Internet izvori

1. *Alija Sirotanović, rudarski rekorder i simbol radničke klase, umro je kao siromah*, <https://www.nacional.hr/alija-sirotanovic-rudarski-rekorder-i-simbol-radnicke-klase-umro-je-kao-siromah/> (pristup 26.7.2021.)
2. *Creativity and Leadership in the Creative Industry: A Study From the Perspective of Social Norms*, https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.651817/full?fbclid=IwAR0C8h1rzQ_08YItFz4uCk7EE1nZtQ-HYWwXpjQHHQXSbkPVNAB_D5oeJoY (pristup 20.4.2022.)
3. *Das Erih – Routensystem: Ihr Wegweiser zu Europas Industriellem Erbe*, <https://www.erih.de/ueber-erih/das-routensystem> (pristup 22.6.2021.)
4. Duran, Fahrudin. 2009. „Utjecaj metalurške proizvodnje na kvalitet zraka u Zenici“. Dostupno na: <http://www.quality.unze.ba/zbornici/QUALITY%202009/086-Q09-153.pdf> (pristup 2.6.2021.)
5. Haddaway, Neal d. et al. 2019. „Evidence of the impacts of metal mining and the effectiveness of mining mitigation measures on social–ecological systems in Arctic and boreal regions: a systematic map protocol.“ Dostupno na: <https://doi.org/10.1186/s13750-019-0152-8> (pristup 19.4.2022.)
6. *Industrijska baština ili industrija baštine*, <https://www.bilten.org/?p=17031> (pristup 22.6.2021.)
7. *Industrijska revolucija*, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27361> (pristup 26.5.2021.)
8. *Investirajte u Vareš. Neiskorišteni potencijali u srcu jugoistočne Evrope*. Dostupno na: https://vares.info/Investicijski_profil.pdf (pristup 30.4.2021.)
9. Kresevljaković, Hamdija. „Vares kao glavno središte gvođenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.“, <http://www.borovica.net/dokumenti/VARES.pdf> (pristup 2.6.2021.)
10. *Iz uzavrelog grada: Tomislav Perazić, posljednji socrealistički slikar*, <https://zurnal.info/clanak/tomislav-perazic-posljednji-socrealisticki-slikar-/19786> (pristup 20.4.2022.)
11. *Kresivac*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=33893> (pristup 2.5.2021.)
12. *Laka industrija: karakteristike, tipovi, primjeri*, <https://bs.warbletoncouncil.org/industria-ligera-4009> (pristup 24.5.2021.)

13. *Narcis & Slobodan Cisti zrak*, <https://www.youtube.com/watch?v=h-n8izhRir8>
(pristup 26.7.2021.)
14. *Prerađivačka industrija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50198>
(pristup 24.5.2021.)
15. *Revitalizacija kulturne i industrijske baštine*, <https://cib.uniri.hr/revitalizacija-kulturne-i-industrijske-bastine/> (pristup 22.6.2021.)
16. *Rudarska republika*, <https://www.istrainspirit.hr/event/rudarska-republika/> (pristup 11. lipnja 2022.)
17. *Rudarstvo*, <https://tehnika.lzmk.hr/tehnickaenciklopedija/rudarstvo.pdf> (pristup 2.5.2021.)
18. *Tate Modern*, <https://www.tate.org.uk/visit/tate-modern> (pristup 22.6.2021.)
19. *Tiho ubijanje s predumišljajem: Sjećate li se fabrika koje su nestale u privatizaciji?*
<https://impulsportal.net/index.php/kolumne/drustvo/5616-tiho-ubijanje-s-predumisljajem-sjecate-li-se-fabrika-koje-su-nestale-u-privatizaciji>
(pristup 20.4.2022.)
20. *Teška industrija: karakteristike, procesi, proizvodi, primjeri*,
<https://bs.warbletoncouncil.org/industria-pesada-6594> (24.5.2021.)
21. *Vareš*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63897> (pristup 2.6.2021.)

POPIS ILUSTRACIJA

1. Slika 1. Pregledna karta antičkog rudarstva srednje Bosne
2. Slika 2. Željezara Zenica
3. Slika 3. Zapuštena infrastruktura Željezare Vareš
4. Slika 4. Tomislav Perazić i njegov mural na zidu Željezare Zenica
5. Slika 5. Novčanica od tisuću dinara s likom Arifa Heralića „Hiljadarke“
6. Slika 6. Novčanica od 20.000 dinara s likom Alije Sirotanovića
7. Slika 7. Bratstvo Novi Travnik
8. Slika 8. Zapuštena infrastruktura Željezare Vareš
9. Slika 8. Područja početaka rudarstva, s godinama procvata pr.Kr.

SAŽETAK

Srednjobosanski (SBK) i Zeničko-Dobojski (ZDK) kantoni imaju bogatu rudarsku, zanatsku i industrijsku povijest. Gradovi poput Zenice, Zavidovića, Breze, Travnika, Vareša i drugih poznati su kao nekad industrijski „giganti“. Iako su nekad bili industrijski gradovi, nakon osamostaljenja Bosne i Hercegovine pojavljuju se određeni problemi zbog kojih gradovi navedenih kantona gube titulu industrijskih, a postaju post-industrijski. U svijetu, post-industrijski grad pojam koji asocira na razvijene gradove Velike Britanije ili Sjedinjenih Američkih država, takav slučaj nije u Bosni i Hercegovini. Industrija, odnosno industrijska baština SBK i ZDK sve češće predstavlja sramotu među stanovništvom zbog svoje zapuštenosti, ali i zbog događaja koji su se zbivali nakon osamostaljenja Bosne i Hercegovine. Gotovo sve tvornice su ili propale, ili su na rubu propadanja, a po pitanju napuštene infrastrukture ništa se ne poduzima. Dojam koji se može steći na osnovu intervjua s bivšim industrijskim radnicima iz SBK i ZDK je da je prije osamostaljenja život bio kvalitetniji i aktivniji, s više sadržaja zabavnog, društvenog i edukativnog karaktera. Propadanje industrije dovelo je do iseljavanja stanovništva, siromaštva i nestabilnosti u državi. Zbog toga na primjeru post-industrijskih gradova koji su prenamijenili industrijsku infrastrukturu, a sačuvali njen povijesni značaj kao primjer se može uzeti kreativna industrija koja se može implementirati u gradove SBK i ZDK.

Ključne riječi: Industrija, industrijska baština, etnografija industrije, revitalizacija

SUMMARY

The Central Bosnia (SBK) and Zenica-Doboj (ZDK) cantons have a rich mining, craft and industrial history. Cities such as Zenica, Zavidovići, Breza, Travnik, Vareš and others are known as once industrial „giants“. Although they used to be industrial cities, after the independence of Bosnia and Herzegovina, certain problems arose due to which the cities of these cantons lost the title of industrial, and gained post-industrial. In the world, the term post-industrial city is associated with the developed cities of Great Britain or the United States, such case does not apply to Bosnia and Herzegovina. Industry, or the industrial heritage of SBK and ZDK, is increasingly a disgrace among the population due to its neglect, but also due to the recent events that took place after the independence of Bosnia and Herzegovina. Almost all factories have either collapsed or are on the verge of collapse, and nothing is being done about abandoned infrastructure. The impression that can be gained based on interviews with former industrialists of SBK and ZDK cantones is that before independence, life was better and more active, with more entertainment, social and educational events. The decline of the industry has led to the emigration of the population, poverty and instability in the country. Therefore, on the example of post-industrial cities that have repurposed industrial infrastructure, and preserved its historical significance, the creative industry that can be implemented in the cities of SBK and ZDK cantones can be taken as an example.

Key words: Industry, industrial heritage, ethnography of industry, revitalization